

ਜੜ੍ਹਾਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ (ਜਨਮ 1946) ਸੰਨ 1980 ਤੋਂ ਲੰਦਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਚ ਇਹਨੇ 1970ਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਚ ਖੱਬੀ-ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਰਚੇ ਕੱਢੇ। ਤੀਹ ਤੋਂ ਵਧ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤੁਰਕੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੁਮਾਨੀਅਨ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ:

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ (1975) ਕਵਿਤਾ /ਰੰਗਸ਼ਾਲਾ

ਕਵਿਤਾਵਾਂ (1985) ਨਵਯੁਗ

ਫੈਜ਼ੂਫੀਆਂ (1991, 2001) ਲੇਖ /ਰਵੀ/ ਨਵਯੁਗ

Being Here (1993,1997, 2005) Poems /The Many Press London

ਬੀਜਕ (1996) ਕਵਿਤਾ /ਨਵਯੁਗ

ਨਿਸ਼ਾਨੀ (1997) ਲੇਖ /ਨਵਯੁਗ

ਛੰਨਾ (1998) ਕਵਿਤਾ /ਨਵਯੁਗ

ਗੁੱਥਲੀ (1999) ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਚ ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ /ਕਿਤਾਬ ਤ੍ਰਿੰਦਣ ਲਹੌਰ

ਗੁੜ੍ਹਤੀ (2000) ਕਵਿਤਾ /ਨਵਯੁਗ

ਅਨਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਹੜਾ (2000) ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਚ ਚੁਰਾਸੀ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ /ਕਿਤਾਬ ਤ੍ਰਿੰਦਣ ਲਹੌਰ

ਅੰਨਜਲ (2006) ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਲੋਕਗੀਤ

ਨੁਕਤਾ (2006) ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਚ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖ /ਕਿਤਾਬ ਤ੍ਰਿੰਦਣ ਲਹੌਰ

Website - <http://amarjitchandnan.tripod.com>

ਜੜ੍ਹਾਂ
ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਐੱਸਥੈਟਿਕ

JARHĀN
Poems in Punjabi
by Amarjit Chandan
Aesthetic Publications, Ludhiana

2006

First Published 1995, 1998

© ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਅਪਣੇ ਪੁਤਰ ਸੁਕਾਂਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚ. 1983

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ: ਸਤੰਬਰ 1995

ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ: ਜੂਨ 1998

ਤੀਸਰੀ ਛਾਪ: ਨਵੰਬਰ 2006

ਸਰਵਰਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ: ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਬਰੇਤੇ 'ਤੇ ਬੇੜੀ, ਮੁੰਬਾਸਾ, ਕੀਨੀਆ 1992; ਫੋਟੋਕਾਰ: ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ
ਸਰਵਰਕ ਦੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ: ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ

ਧਨੀਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਫ਼ੋਟੋ ਚ ਅੱਖਰ ਬੀੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਤੇ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਸਥੈਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼,
1978/2 ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ ਨਗਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ-141001

ਭੇਟਾ : 110 ਰੁਪਈਏ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ

“put all the images in language in a place of safety and make use of them, for they are in the desert, and it’s in the desert that we must go and look for them.”

- Jean Genet, *Prisoner of Love*

ਧਿਆਨ

ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਛਪਣ ਬਾਬਤ ਕਵੀ ਮਿਤ੍ਰ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਆਖਿਆ: ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ- ਅਪਣੇ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਵਲ ਛਪਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਛਪੇ ਤਾਂ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ - ਬਹੁਤਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਾਅ ਤਾਂ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਉਸ ਪਾਠਕ ਦਾ, ਜਿਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ।

ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬੀੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਬਾਰੀਕਬੀਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ। ਕਉਏ ਕਵਿਤਾ ਉਸਤਾਦ-ਏ-ਜ਼ਮਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਸ ਦੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਛਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਬਲਰਾਜ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਹੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਲੰਡਨ, 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1998

-ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਤੀਸਰੀ ਵਾਰੀ ਛਪੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਚ ਐਡਮੰਨਟਨ (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਮੇਰੇ ਸੱਜਣ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹੰਸਰਾ, ਨੀਉਯੋਰਕ ਦੇ ਬਲਰਾਜ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਕੰਪੀਊਟਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਟਰੋਟੋ ਨਿਵਾਸੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ ਤੇ ਪਵਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ।

- ਅ.ਚੰ.

ਚਿਣਾਈ

ਪੇਸ਼ਲਫਜ਼/ ਅਮੀਨ ਮੁਗਲ/
ਮੰਗਲਾਚਰਣ/
ਜੜ੍ਹਾਂ/
...ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਏ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ.../
ਚਿੱਟੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ/
ਕਾਗਜ਼/
ਸਾਜ਼/
...ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਤਾਂਘਾਂ/
ਲਾਲ ਝੰਡਾ/
ਕੇਵਲ ਕੌਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ/
...ਤੂੰ ਏ ਝੱਲਾ/
...ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ/
ਮੋਰ/
ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ/
ਹੁਣ-ਖਿਣ/
ਟ੍ਰੇਮਜ਼ ਕੰਢੇ/
ਕੋਵੈਂਟ ਗਾਰਡਨ ਲੰਡਨ/
ਭੋਗਵਸਥਾ/
ਸਟੋਕਹੋਮ ਤੋਂ ਪਿਕਚਰ ਕਾਰਡ/
...ਨਿਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਦਾ/
...ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰੀ.../
...ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ/
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼/
...ਕਦੇ ਕਦੇ ਬੰਦਾ ਅਪਣੇ ਦਿਮਾਗ.../
ਨਾਚ/
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਨ ਲੈ/
ਚੁੰਨੀ/
ਘਰ/
...ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਲੰਘਦੇ ਕਰਦੇ.../
...ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ/
...ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਬਰਕਤ/
ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ/
ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ/
ਸਵੇਰ/
ਦੁਪਹਿਰ/
ਰਾਤ/
13 ਨਵੰਬਰ 1994/
ਮਾਂ ਬੋਲੀ/
ਗੁਰਮੁਖੀ/
ਆਵਾਜ਼ਾਂ-।/
ਆਵਾਜ਼ਾਂ-॥/
ਛੰਨਾ/
ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ/
...ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ.../

...ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ/
ਅਲਗੋਜ਼ੇ/
ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ/
...ਸੁਰਮੇਲ ਛਿੜੀ/
...ਕਵਣ ਸੁ ਜਨਮ/
...ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ/
ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ/
ਔਸੀਆਂ/
...ਉਸ ਕਿਹਾ/
ਸਹੀਦ/
...ਨੀਲੀ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ.../
ਗੋਲਡਨਗੇਟ ਬ੍ਰਿਜ ਤੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ/
ਮੈਕਫਾਰਲੈਂਡ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ/
ਪਾਸ ਦਾ ਮਰਸੀਆ/
ਲੰਦਨ ਪਾਰਕ ਦਾ ਮੋਰ/
ਵੀਕਐਂਡ ਸਫਰ/
ਅਮੀਨ ਮੁਗਲ/
ਜੰਮਣ ਭੋਂ/
ਚੇਲਗੋਂਡੀ ਦੇ ਮੁਸਾਫਿਰ/
ਲਸਣ/
ਖੇਡ/
...ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ/
ਕਲਾਮ ਵਲੈਤੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ.../
ਮੂਰਤਾਂ/
...ਯਾਦਾਂ ਮੈਂ ਤੋਂ ਸਤ ਕੇ/
...ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ਮੁਕਤੀ.../
ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ/
ਏਕ ਬੇਵਫਾ ਹਸੀਨਾ ਕੇ ਨਾਮ/
ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ/
ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਾਸ/
ਕਊਏ/
ਵਕਤ/
ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ/
ਟਟਹਿਣੇ/
ਰਿਹਾਈ ਵੇਲੇ ਕੈਦੀ/
ਫੁਲਸਟੋਪ/
ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਂਦਤੀਏ/

ਤਿੰਨ ਪੋਸਟਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ/
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤਿਲਾਂ ਨੂੰ/
ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ/

ਅੰਤਿਕਾ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ: ਜੜ੍ਹਾਂ/
ਲੇਖਕ: ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼

ਪੇਸ਼ਲਫਜ਼

ਮਰਜ਼ੀਤ ਚੰਦਨ ਲਈ ਜਲਾਵਤਨੀ ਸਿਰਫ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਦਾ ਸਫਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰੰਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਹੰਸ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਵਤਨ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਕਾਇਨਾਤ, ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜਿਸ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ ਸੀ, ਵਤਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸਨੇ ਉਸ ਫਲਸਫੇ 'ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਝਾਤੀ ਪਾਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋਏ ਬਗ਼ੈਰ ਵੇਖਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਹਯਾਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਛਾਈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਰੂਮਾਨੀਅਤ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਉਹ ਥਾਂ ਤੇ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਯਾਤੀ ਲੰਘੀ ਸੀ; ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਚੰਦਨ ਨੇ ਏਸ ਔਖੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਏ। ਚੰਦਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੋਚ ਇਨਸਾਨਦੋਸਤੀ ਦੀ ਖਾਸ ਤਾਬੀਰ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਇਨਸਾਨਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਸਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਧੜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੰਪੈਸ਼ਨ ਦੀ ਛਾਂ ਖੋਲੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਨੇ; ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਮ ਚਲੰਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਸਗੋਂ ਇਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਸਰ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾਪਨ (ਡਾਇਰੈਕਟਨੈੱਸ) ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਚੰਦਨ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਕਲੀਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਤਸਬੀਹ ਦਾ ਵਰਤਾਵਾ ਬੜਾ ਘਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਤਸਬੀਹ ਵਰਤੇ ਵੀ, ਤਾਂ ਆਮ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਠੋਸ (ਕੰਕਰੀਟ) ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ (ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ) ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੈਟਾਫਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਦਗੀ (ਐਸਟੀਐਰਿਟੀ) ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਤਸੱਵਰ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦੀ ਏ; ਐਸੀ ਸਾਦਗੀ ਜਿਹੜੀ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਸਾਡੀ ਚਮੜੀ ਵਿੱਚੀਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਡੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਸਰਾਇਤ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਛੇੜਦੀ ਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਦਨ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਏ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਿਦਮ ਉਹਦੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਨਾ ਹਟਾਵੇ। ਇਹ ਰੂਮਾਨ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਵੱਈਆ ਚੰਦਨ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਪਰਤੋਂ ਏ। ਵਤਨ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਤਨੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਸ਼ੈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੇ ਜਿਥੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ (ਡਿਕਸ਼ਨ) ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ (ਸਟਾਈਲ) 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਏ, ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਲਫਜ਼ ਦਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਜੋੜ ਏ - ਇਹ ਸਵਾਲ ਹਰ ਫਨਕਾਰ ਬਲਕਿ ਹਰ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਮਸਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਲਫਜ਼ ਤੇ ਮਾਅਨੀ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਸ਼ੈਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਏ।

ਰੱਖੇ ਨਾਵਾਂ ਪਾਰੋਂ ਵੀ ਸ਼ੈਆਂ ਹੋਵਣ
ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ ਬਹੁਤ ਪਸਾਰਾ
ਨਾਮਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸੀ
ਹੱਥ ਕਲਮ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਜਣ ਵਾਲਾ

...

ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਹੀ ਝੂਠੇ (13 ਨਵੰਬਰ 1994)

ਜੇ ਏਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖਿਝ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਵਿਚ ਲਫਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਏਹਤਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਏ:

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ

ਏਸੇ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਹੈ ਖੁਦਾ ਦੀ

ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝਦਾ ਏ। ਇਹਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਉਨਵਾਨ ਕਵਿਤਾ ਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਲਿਖਤਮ ਪੜਤਮ' ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰ ਸੁਹਣੀ ਤਰਕੀਬ ਨੂੰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਚੰਦਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ। ਲਿਖਤਮ ਪੜਤਮ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਪਰ ਏਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ, ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕੀਂ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਨੇ। ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸ਼ਰੀਨੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਅਨੇ ਰਖਦੀ ਏ। ਨਾਲ ਇਹ ਅਜੀਬ ਕਸਕ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਇਹ ਇੰਜ ਹੀ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕੀਂ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਵੇਖਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਏਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਥੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਹਵੇਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਹ ਪਿਛਾ ਨਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਮ ਏ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਵਕਤ ਦੇ ਜਬਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਫ਼ਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਏ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਦਰਾਕ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹ ਹੈ ਇਸਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਹੋਣ ਦਾ ਏਲਾਨ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ (ਜਾਂ ਕਮ-ਅਜ਼-ਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਅਹਿਮ) ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ - ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜਿਸਮਾਨੀ/ਜਿਨਸੀ ਤਅਲੁੱਕ। ਇਸਦਾ ਇਕਰਾਰ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਏ, ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਅਲੁੱਕ ਦਾ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਨਾਅਰੇ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਪੋਸਟਰ ਦੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤਜਰਬਾਤੀ ਜਾਂ ਵਾਰਦਾਤੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਮੌਜੂ ਬਣਾਇਆ ਏ, ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਚ, ਭੋਗਾਵਸਥਾ ਵੇਲੇ, ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ, ਫੁਲਸਟਾਪ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ ਅਹਮ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ ਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੋਏ; ਪਰ ਏਨਾ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਚੰਦਨ ਦੀ ਏਸ ਸ਼ਾਇਰੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜਿਸਮ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਉਹ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਜਿਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਜਿਸਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ; ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਸਬਜੈਕਟ ਤੇ ਔਬਜੈਕਟ ਦੀ ਦੁਵੰਡ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕੋਈ ਅਟੁੱਟ ਸੱਚਾਈ ਨੂਰ ਬਣ ਕੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹਿਲਾਅ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ/ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਲਿਰੀਕਲ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਏ। ਚੰਦਨ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਚੰਦਾ ਦੀ ਨਿੰਮੀ-ਨਿੰਮੀ ਠੰਢਕ ਏ; ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਜਲੂਸ ਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਜਿਸਮਾਨੀ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਏ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਚੰਦਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ - ਇਨਸਾਨਦੋਸਤੀ ਦਾ ਉਹ ਤਸੱਵਰ, ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕੋ ਖੇਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ?

ਚੰਦਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਕ ਤੇ ਮਖ਼ਲੂਕ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਆਮ ਮਜ਼ਹਬੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕਾਈ ਦਾ ਇਸਤਿਆਰਾ ਏ। ਅਨੇਕ ਦੇ ਵਿਚ ਏਕ ਦੇ ਇਸ ਤਸੱਵਰ ਨੇ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਤੌਫ਼ੀਕ ਦਿੱਤੀ ਏ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਾਲਿਮ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੋਹਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੇ। ਇਹਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵੀ ਜ਼ਾਲਿਮ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਏ। ਇਹ ਜ਼ਾਲਿਮ ਦੇ ਜ਼ਲਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਏ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਬੁਰੇ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਮੁਕਾਓ, ਪਰ ਬੁਰੇ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੋ ਕਵਿਤਾ: ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦਾ ਇਹ ਤਸੱਵਰ ਖ਼ਿਆਲਪ੍ਰਸਤ ਬੰਦੇ ਦਾ ਖ਼ਾਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਹ ਤਸੱਵਰ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿ ਇਹਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਨਸਾਨਦੋਸਤੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੂਰਤ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ, ਜਿਹਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਕੰਬੋਡੀਆ ਦਾ ਪੋਲ ਪੋਟ ਏ। ਚੰਦਨ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਏ ਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰੁਕ ਕੇ ਸੋਚ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ।

ਇਕ ਫ਼ਿਕਰੇ ਵਿਚ - ਚੰਦਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਏਹਤਰਾਮ ਤੇ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਨਾਂ ਏ।

ਲੰਦਨ, 21 ਮਾਰਚ 1995

-ਅਮੀਨ ਮੁਗਲ

ਅਮੀਨ ਮੁਗਲ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਹਿ-ਚੁੱਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਨ 1984 ਤੋਂ ਲੰਦਨ ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਮੰਗਲਾਚਰਣ

ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਖ ਦੁਆਵਾਂ ਉਨ ਕੋ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ -
ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਤੱਕਿਆ ਅਪਣਾ ਪੁੱਤਰ
ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ
ਯਾਰਤੇ ਮਿਤਰ
ਘਰ ਦੀ ਵਲਗਣ
ਤੇਰੀ ਕਾਇਆ।
ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਖ ਸਲਾਮਾਂ ਉਨ ਕੋ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੱਭੇ ਕੁਝ ਹੈ -
ਬਰ-ਬਰ ਜੀਉਤਾ
ਕਾਠ ਕੀ ਰੋਟੀ
ਅੱਖ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਮਿਹਰ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕਾਸਾ।
ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਖ ਅਸੀਸਾਂ ਉਨ ਕੋ -
ਜੋ ਹਰ ਦਮ ਹੁੰਦੇ
ਕਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ-ਸੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜੋ ਉੱਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ
ਹੱਸਦੇ ਰੋਂਦੇ
ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਹੱਥੀਂ ਛਾਵਾਂ
ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਖ ਦੁਆਵਾਂ ਉਨ ਕੋ॥

ਜੜ੍ਹਾਂ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਅਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁਰਖੇ ਧਰੇਜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਵੇਲ ਤੁਰੀ ਸੀ

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੀਅ ਹਾਂ

ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਉਸ ਮਿੱਟੀ-ਮਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਹਾਂ
ਜੁਗ-ਜੁਗ ਜੀਉਣ ਵਾਲਾ
ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਹੁਣੇ ਪਾਏ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ

ਸਿਆਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ-ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਂ ਰਖਦੀ ਹੈ
ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਮੇਰੇ ਪਏ ਪਿਉ ਦਾ ਹੱਥ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਨ
ਮੈਂ ਓਸੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਅਪਣੀ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਨੰਗੇਜ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਹਵਾ ਚ ਉੱਠੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਥ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਟਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ
ਉਸ ਖਿਆਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ

...

ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਏ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹਿੱਲਦੇ ਹਨ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ 'ਤੇ।

ਧਰੇਜਾ ਅਪਣੀ ਨਾਲ-ਦੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਗੁੰਨੂ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਅਪਣੇ ਨਸ਼ੱਈ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ।

ਅੱਜ ਧਰੇਜੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਤਰ ਹੈ।

ਉਹ ਅਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚ ਸਿਆਤ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਧਰੇਜੇ ਨੇ ਬੀਅ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
ਅਸੰਖ ਮਹਿਕਦੇ ਚੰਨਣ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ।

ਹੁਣ ਧਰੇਜਾ ਸੁਹਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਉਸ ਜਗਤ-ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੋਹਵਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਭਾਂਡਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਘੜਾ -
ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਏਗਾ

ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਮਹੀਵਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵੇਗਾ
ਟੁਣਕੇਗਾ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਤਪ-ਤਪ ਕੇ।

ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਏ ਧਰੇਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
ਦੀਵੇ ਦਾ, ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ, ਜ਼ੋਰੇ ਦਾ
ਬੀਅ ਕਿਸ ਨੇ ਬੀਜਿਆ ਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ

ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰੇਜੇ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ -
ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅਮਰਜੀਤ ਨਾਂ ਦਾ ਉਹਦਾ ਬੀਅ
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਙ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ
ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਹਿਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਆਸਮਾਨ ਚ ਉਤਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਧਰੇਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਬਲਦਾ ਆਵਾ ਹੈ

ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਧਧਕਦੀ ਅੱਗ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਲੂੰਹਦੀ

ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ
ਇਸੇ ਲਈ ਤੇਹ ਦਾ ਕਾਸਾ ਪਕਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਗਨੀ ਏਸ ਵੇਲੇ।

ਧਰੇਜਾ ਭਾਂਡੇ ਘੜ-ਘੜ ਰਖਦਾ
ਇਕ ਦਿਨ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਮਝ ਬੈਠਾ

ਉਹ ਭੁਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਇਆ
ਕਿ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀਦਾ
ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕਰੀ ਉੱਤੇ ਲਿਸਕਦਾ ਰੇਤੇ ਦਾ ਕਿਣਕਾ ਹੈ ਬਸ।

ਧਰੇਜਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਉਹ ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਨਾ ਪਏ।

2

ਧਰੇਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਘੁਮਾਰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਘੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਲੀਲਾ

ਵੇਲੇ ਦਾ ਚੱਕ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਆਵੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀ
ਇਹ ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਸਿੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ
ਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਸੱਖਣ ਨੂੰ
ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪ ਸਮੇਵੇ ਓਹੋ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ

ਧਰੇਜਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚੇ
ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਓਹੋ ਬਣ ਜਾਵਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ

ਉਹ ਹੁਣ ਸੋਚੇ -
ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂ
ਵਹਿੰਦਾ-ਵਹਿੰਦਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾਵਾਂ

ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਪਾਣੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਉਹਦੇ ਘਰ-ਦੀ ਉਹਦੇ ਵਗਣੇ ਦੇ ਲਈ
ਧਰਤੀ ਵਾਂਙੂੰ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ।

ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੰਡਵਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦਾ -
ਜੀਵਨਦਾਤੀ ਤੂੰ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ
ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਤੈਂ ਸਾਜਣ ਵਾਲਾ॥

ਚਿੱਟੇ ਹਾਸੀਏ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ

ਰੂਸੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵਾਸਿਲੀ ਕਾਨਦਿਸਕੀ (1866-1944) ਦੀ *ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਏ ਵ੍ਰਾਈਟ ਬੋਰਡਰ* (1913) ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਗੁਗਨਹਾਈਮ ਮਿਉਜ਼ਮ,
ਨੀਊਯਾਰਕ 14 ਮਾਰਚ 1995

ਧਰੇਜਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਲੱਗੀ
ਚਿੱਟੇ ਹਾਸੀਏ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਧਰੇਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਕਿ ਧਰਤੀ ਘੜੇ ਵਰਗੀ ਗੋਲ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਭਾਣੇ ਧਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿੰਨੀ ਪੱਧਰੀ ਹੈ
ਜੋ ਦੁਮੇਲ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਚੰਦੋਏ ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ -
ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਹੋਣੀ ਦਾ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਠਾਕਰਦੁਆਰੇ ਸੰਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

ਧਰੇਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ

ਉਹ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ

ਹੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਣਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ

ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ
ਸਾਰੇ ਹੁਣੇ-ਜੰਮੇ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਰੋਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਚ ਹੱਸਦਾ ਹੈ
ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਹੈ
ਇਸ ਵੇਲੇ ਧਰੇਜਾ ਆਪ ਰੱਬ ਹੈ

ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ ਚ ਲੱਗੀ
ਚਿੱਟੇ ਹਾਸੀਏ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ
ਧਰੇਜੇ ਦੀ ਅਪਣੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ

ਧਰੇਜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਗਜ਼
ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ
ਏਸੇ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਹੈ ਖੁਦਾ ਦੀ
ਏਸੇ 'ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ
ਤੂੰ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਕਾਗਦੁ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਕਾਗਦੁਕਾਰ

ਬਿਰਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਜੰਮਦਾ ਹੈ
ਇਕ ਵਰਕੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ
ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੇ
ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿੱਲੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਦੀ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼ ਕਲਮ ਦੀ ਔਖ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ
ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ
ਹਰਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ
ਬੋਲੀ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਈ
ਕਟ ਕੇ ਰੱਖੀ ਆਸਮਾਨ ਦੀ ਟਾਕੀ ਹੈ
ਕਾਗਜ਼ ਜਲ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਇਹ ਹਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੇ
ਇਹ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਪੰਛੀ ਹੈ
ਜੋ ਦਮ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਚ ਆ ਬੈਠਾ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼ ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ
ਕਾਗਜ਼ ਛਾਤਪਤ੍ਰ, ਚੰਮ ਤੇ ਦੰਦ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਦੇ

ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਗਦਾ ਹੈ -
ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਟੱਬਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹਾਂ

ਕਾਗਜ਼ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਹੈ

ਜਦੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਸੀ
ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਵਿਤਾ ਓਦੋਂ ਵੀ ਸੀ
ਕਵਿਤਾ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ

ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਵਰਕਾ
ਨੰਗੀ ਪਈ ਨਾਰ ਵਾਂਗ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ
ਵੇਗਮੱਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਵਾਂਗ ਧੜਕਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਛੁੱਟ ਰਹੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਬਦਾ ਹੈ

ਕਾਗਜ਼ -

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉੜ ਰਿਹਾ ਪਤੰਗ
ਵਤਨ ਕਦੇ ਨ ਮੁੜਨ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ
ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਸ਼
ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਖਤ
ਸੜਕ 'ਤੇ ਰੁਲਦਾ ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਅਖਬਾਰ

ਸਾਜ਼

ਤੇ ਫਿਰ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਇਆ
ਸਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ੈਆਂ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀਆਂ
ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ
ਇਹ ਉਸ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਧੂਨੀ ਸੀ
ਜੋ ਅਰਥ ਦੀ ਭਾਲ ਚ ਤੁਰੇ
ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਚ ਲਭੀ ਸੀ

ਧੂਨੀ 'ਤੇ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਹਿਸਾਨ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਹੈ
ਪਾਣੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ
ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ

...

ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਤਾਂਘਾਂ
ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ
ਨਾ ਪੈਂਤੀ ਨ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂਦੀ
ਲੱਖ ਚਾਹਵਾਂ ਨ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ

ਸੁਧਬੁਧ ਸੱਧਰਾਂ ਹਉਕੇ ਹਾਵੇ
ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਾਸੇ ਵਿਚ ਫਾਈ
ਮੱਖੀ ਵਾਂਙੂੰ ਭੀ-ਭੀ ਕਰਦੇ
ਰੂਹ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨ ਪੈਂਦਾ
ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵ ਸਰਾਪੇ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਤਿਤਲੀ ਵਾਂਙਣ
ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗਦੀ
ਐਪਰ ਉਡ ਨ ਸਕਦੀ

ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੋਂ
ਤਿੱਖਾ ਦੇ ਵਣ ਭਉਂਦਾ ਮਨ ਬਾਂਵਰਾ
ਸੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰ-ਭਾਰ ਲਟਕੰਦਾ
ਹੱਥ ਪਸਾਰਾਂ ਕੁਛ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਉਂਦਾ
ਤੱਕਣਾ ਚਾਹਵਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ
ਸੋਰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਸੁਣਨ ਨ ਦੇਂਦਾ
ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ

ਹਰਫਾਂ ਦਾ ਕੱਜਣ ਮੈਂ ਸੁਟ ਉਤਾਰਾਂ
ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ
ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਥਾਂ
ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਤਾਂਘਾਂ
ਉਸਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ
ਰੋਵਾਂ ਹੱਸਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਵਾਂ॥

ਲਾਲ ਝੰਡਾ

ਇਕ ਝੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਦਾ -
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨ ਦੋ ਨਾ
ਸਭ ਰੰਗ ਹੋਵਣ
ਸਭ ਰੰਗ ਹੱਸਣ ਸਭ ਰੰਗ ਰੋਵਣ
ਉਹ ਰੰਗ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰੱਤ-ਰੰਗੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ
ਇਹ ਰੰਗਾਂ ਚ ਵਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ
ਰਿਜ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ

ਰੱਤ-ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਹਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਹੂੰ ਕੂਟੀ ਝੁੱਲੇ
ਇਸ ਵਿਚ ਸਤਰੰਗੀ ਸਭਰੰਗੀ ਪੀਘ ਝੁਲੰਦੀ
ਇਸ 'ਤੇ ਚਮਕੇ ਸੂਰਜ ਹਰ ਮੱਥੇ ਦਾ।

ਰੱਤ-ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ -
ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਚਾਦਰ
ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ -
ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਗੀਤ ਸਿਰਜਣਾ
ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੀਨਾ -
ਜੋ ਤਣ ਖਲੋਤਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵਿਚ।
ਰੱਤ-ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ -
ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਦੀ ਪੱਗ ਦਾ ਸ਼ਮਲਾ
ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਮੌਲੀ
ਵਸਲ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ
ਚੁੰਮਣਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖੀ
ਸਿਰ ਦਾ ਪੱਲਾ
ਜ਼ਖਮ ਦੀ ਪੱਟੀ
ਯੋਧੇ ਦਾ ਖੱਫਣ
ਰੂਹ ਦੀ ਚਮੜੀ

ਰੱਤ-ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ -
ਬਾਲ ਚੁੰਘਾਂਦੀ ਮਾਂ ਵਾਂਙਣ ਮਹਿਕੇ
ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਤ ਮਾਣਾਂ ਮੈਂ ਸੇਜ ਪਿਆਰ ਦੀ
ਕਰਨਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਡੇ-ਮਾਡੇ
ਜਿਉਂ ਕਤੂਰਾ ਲੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡੇ

ਆਖ਼ਿਰ ਆਈ ਤਾਂ ਸੌਂ ਜਾਣਾ ਮੈਂ

ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਦੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ

ਇਸ ਝੁੱਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਇਹ ਝੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਦਾ॥

ਕੇਵਲ ਕੌਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ

ਮੌਤ
ਬੰਦ ਹੋਏ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਦੀ ਸਕ੍ਰੀਨ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ

ਮੌਤ
ਟੁੱਟਾ ਗਿਆ ਜਾਮ
ਜਾਮ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕੰਬਣੀ
ਮਿੱਟੀ ਚ ਜੀਰ ਚੁੱਕੀ ਸਰਾਬ ਹੈ

ਮੌਤ
ਉਹ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਪਨਾ
ਜੋ ਲੱਖ ਭੁਲਾਇਆਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ

ਮੌਤ
ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਨਾਂ
ਜੋ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਅਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਮੌਤ
ਕੰਨੀਆਂ ਤੋਂ ਫਟੇ ਖਤ ਜਿੰਨੀ ਹੌਲੀ
ਤੇ ਹਉਕੇ ਤੋਂ ਭਾਰੀ
ਮੌਤ
ਸਫ਼ੇਦ ਪਰਛਾਈਂ
ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਛਹਿ ਕੇ ਚੱਲਦੀ
ਨੇਚ੍ਹੇ ਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ

ਮੌਤ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ॥

...

ਤੂੰ ਏ ਝੱਲਾ
ਤੂੰ ਏ ਝੁੱਲਾ
ਤੂੰ ਨਈਂ ਕੱਲਾ
ਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ।

ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ ਡਿੱਠਾ ਜਾਂ ਅਣਡਿੱਠਾ

ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨੇ ਹਰਦਮ ਰਹਿੰਦੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ
ਜਾਗਦਿਆਂ ਸੰਗ ਜਾਗਣ ਪੁਰਖੇ
ਸੁੱਤਿਆਂ ਜਾਗਣ ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਸੁਪਨੇ।

ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਰੇ ਕਿਨਾਰਾ
ਜਾ ਬੈਠੇ ਮਸਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ
ਓਥੇ ਵੀ ਉਹ ਹੋਏ ਨਾ ਕੱਲਾ
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਹਰਦਮ ਰਹਿੰਦਾ
ਉਹ ਕੱਲਿਆਂ ਦਾ ਕੱਲਾ।
ਉਹ ਕੱਲਿਆਂ ਦਾ ਕੱਲਾ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਕੱਲਾ
ਇਕਲਾਪੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਤਾਂਹੀਓਂ
ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਸ ਰਚਾਈ
ਸ਼ਬਦ ਸਾਜਿਆ ਸਿਮਰ ਮਨਾਈ।
ਤੇਰਾ ਚਾਹੇ ਲੱਗੇ ਨ ਲੱਗੇ
ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਹੈ ਲੱਗਾ।
ਤੂੰ ਹੋ ਨਈਂ ਸਕਣਾ ਕੱਲਾ॥

...

ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ?
ਹੋਣੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਅਣੋਖੀ
ਕੌਣ ਅਵਾਣਾ ਖੇਲੇ ਹੈ ਨਿਤ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ?

ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ
ਕੱਲਮਕੱਲਾ
ਟੋਇਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ-ਢਹਿੰਦਾ
ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਅੜਦੇ
ਮੂਧੇ-ਮੂੰਹ ਡਿਗ ਪੈਦਾਂ
ਢਹਿ ਜਾਵਾਂ ਜਿਉਂ ਖਾਕ ਦੀ ਢੇਰੀ
ਟਟ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕੱਚ ਦੇ ਵਾਂਙੂੰ
ਫਿਰ ਉੱਠਦਾ ਹਾਂ ਟੁਕੜਾ ਟੁਕੜਾ ਕਰ ਕੇ ਕੱਠਾ
ਮੁੜ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ
ਨਦੀ ਨ ਮੁੱਕਦੀ ਪੰਧ ਨ ਮੁੱਕਦਾ
ਫਿਰ ਓਹੀ ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ

ਮੇਰੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾਹੀਂ
ਤੁਰਨਾ ਖੀਣਾ ਹੋਣਾ-ਥੀਣਾ

ਮੈਂ ਕਠਪੁਤਲਾ ਡੋਰ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥੇ
ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਿਤ ਖੇਲੇ

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਿਗਦਾ
ਉਹ ਡਿਗਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਰਦਾ
ਉਹ ਹਰਦਾ ਹੈ
ਜੇ ਹਰਨਾ ਮੇਰੀ ਹੈ ਹੋਣੀ
ਤਾਂ ਹਰਨਾ ਉਸਦੀ ਕਿਉਂ ਹੋਣੀ?

ਅਨੰਤ ਸਜਾ ਇਹ ਮੈਂ ਨਈਂ
ਓਹੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ
ਸਰਬਗਿਆਤਾ
ਅਲ-ਅਲੀਮ ਮਹਾਖਿਲਾਤੀ
ਇਹ ਘਾਟੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾ ਕਦੇ ਰਚਾਉਂਦਾ।
ਬਾਲ ਅਵਾਣਾ ਨਿਸਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ॥

ਮੋਰ

ਚਾੜ੍ਹਕ ਮੋਰ ਬੋਲਤ ਦਿਨ ਰਾਤੀ॥ ਮਹਲਾ ੪॥

ਉਤਦੇ ਮੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖੋ
ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਦੇਖੋ
ਲੰਮੀਆਂ ਜਟਾਂ ਵਾਲਾ
ਪੈਰਾਂ-ਭਾਰ ਬੈਠਾ ਯੋਗੀ ਉਤ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਝੂਮਦਾ ਮਲਕਤੋ-ਜਹੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੱਬ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ -
ਮੋਰ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਮੋਰਨੀ ਰੀਝਦੀ ਹੈ
ਮੋਰ ਦੇ ਹੰਝੂ ਪੀ ਕੇ ਉਹਦੇ ਗਰਭ ਠਹਰਦਾ ਹੈ
ਮੋਰ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ
ਬੱਦਲ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਲੋਚਦੇ ਹਨ

ਰਹਿਮਤ ਦੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਮੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖੋ
ਉਹਦੇ ਪੰਖ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਅਟਕ ਗਏ ਮੀਂਹ ਦੇ ਕਤਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖੋ
ਉਤਦੇ ਮੋਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤੋ
ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਓ
ਤੇ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਬੋਲਦੇ ਮੋਰ ਨੂੰ ਸੁਣੋ॥

ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ

ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਚ ਰਿਜ਼ਕ ਹੈ
ਇਹ ਵੇਲਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੈ
ਇਹ ਵੇਲਾ ਹਰਣਾਖਸ਼ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਹੈ
ਇਹ ਵੇਲਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਕੋਈ ਬੀਜ ਹੈ
ਜੋ ਡਿੱਗਣਾ ਹੈ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਬਣ ਕੇ
ਨਮਸਕਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਨਮਸਕਾਰ

ਇਹ ਵੇਲਾ ਜੋ ਅੱਜ ਬਹੁੜਿਆ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਾ
ਸਹੰਸ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਮ
ਇਸ ਉੱਤੇ ਖਲੋ
ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ
ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ
ਕੀਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਹੋਣੀ ਦੇ ਅੱਥਰੇ ਅਸਵ ਨੂੰ
ਅੰਗ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ
ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਵਣਾ ਇਹ ਸਮਾਂ

ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਕਦੇ
ਪਰਿੰਦੇ ਉੱਡਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾ ਵਿਸਰਨ ਕਦੇ
ਦਿਲਾਂ ਚ ਜੋੜ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇ
ਕੁੱਖ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫਲਦੀ ਰਹੇ

ਮਾਂ ਸੰਝਕਰਨੀ ਦੇ ਨਾਂ
ਰਿਜ਼ਕ ਖਾਤਰ ਜੂਝਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਨਾਂ
ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇਖਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਅਪਣੇ ਹੋਠ ਰਖ
ਹਿੰਜਰ ਦਾ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਚੱਖ

ਮੇਰਾ ਸੱਖਣ ਲੋਚਦੀ ਤੇਰਾ ਖਿਲਾਅ
ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਲੋੜਦੀ ਤੇਰਾ ਸੁਦਾਅ
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਖ ਵਾਂਙੂੰ ਪੂਰ ਦੇ
ਏਸ ਪਲ ਏਸ ਘੜੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਖ ਵਾਂਙੂੰ ਪੂਰ ਦੇ
ਅੱਜ ਜੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਨਾਦ ਅਨਹਦ ਗੂੰਜ ਦੇ
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਖ ਵਾਂਙੂੰ ਪੂਰ ਦੇ
... ..
... ..

ਗੂੰਜ ਉੱਠਣ ਪੰਜੇ ਤੱਤ
ਗੂੰਜੇ ਸੁਰ ਸਪਤਮੀ
ਗੂੰਜ ਉੱਠਣ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ
ਗੂੰਜ ਉੱਠੇ ਹੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ
ਗੂੰਜ ਉੱਠੇ ਕਾਇਨਾਤ
ਗੂੰਜ ਉੱਠਣ ਸਾਰੇ ਰੰਗ
ਗੂੰਜ ਉੱਠੇ ਸੁੰਨ-ਸਿਖਰ
ਗੂੰਜ ਉੱਠਣ ਸਾਰੇ ਰਾਹ

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਅਪਣੇ ਹੋਠ ਰਖ
ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਖ ਵਾਂਙੂੰ ਪੂਰ ਦੇ
ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਵਣਾ ਇਹ ਸਮਾਂ...

ਹੁਣ-ਖਿਣ

ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਦਾ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਆਇਆ।
ਹਵਾ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੰਦਰ
ਪਲ-ਪਲ ਵਟਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਝਉਲਾ ਪੈਂਦਾ।
ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਮ੍ਰਿਗਜਲ ਵਰਗਾ

ਜੇ ਭੱਜੇ ਆਉਂਦੇ ਮਿਰਗਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ
 ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵਾਂਙੂੰ ਕੰਬੇ।
 ਮੈਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਨੱਸਣਾ
 ਬਸ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਲਾਂ
 ਨਾ ਛੁਹਵਾਂ ਨਾ ਦੇਖਾਂ ਇਸਨੂੰ।
 ਜੇ ਛੁਹਿਆ ਤਾਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ
 ਜੇ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ।
 ਜੇ ਮੈਂ ਉੱਚਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤਾਂ
 ਜੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਚਿਤਵਿਆ
 ਬਣਾ-ਬਣਾਤਾ ਮੰਜ਼ਰ ਖਿਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।
 ਇਹ ਇਤਨਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਇਤਨਾ ਹੌਲਾ
 ਖਿਆਲ ਦਾ ਭਾਰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਜੋਗਾ।
 ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਦਾ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਆਇਆ।
 ਰੁਣਝੁਣ ਲੱਗੀ।
 ਰੰਗਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੀੜ ਬਣੀ ਹੈ।
 ਜੇ ਰੰਗ ਲਗਦਾ ਸੋਈ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ
 ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਦਾ ਕੈਸਾ ਰੰਗ ਹੈ...

ਟ੍ਰੇਮਜ਼ ਕੰਢੇ

ਸੰਝ ਪਈ 'ਤੇ
 ਟ੍ਰੇਮਜ਼ ਕੰਢੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪੁਲ ਉੱਤੇ
 ਉਹ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸੀ
 ਨਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣੇ ਨਾ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ
 ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਭਾਸ਼ਾ
 ਜਗਦੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦੀ ਨੀਲੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ
 ਸਭ ਕੁਝ ਨੀਲਾ ਨੀਲਾ ਸੀ

ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁੜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ -
 ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ...
 ਰੱਬ ਵਾਸਤੇ ਚੁੰਮ ਨਾ ਮੈਨੂੰ
 ਮੈਂ ਨ ਜਾਣਾ, ਕੀ ਭਲਕੇ ਹੋ ਜਾਣਾ
 ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ
 ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛ ਨਾ ਕਿਉਂ ਕਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ...

ਘੱਗੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਘੁੰਗੂ ਵੱਜਾ।

ਲਹਿਰਾਂ ਛਪ-ਛਪ ਕੰਢੇ ਸੰਗ ਟਕਰਾਈਆਂ।
 ਮਿੱਟੀ ਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਬੱਤਖਾਂ
 ਬਰੇਤੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਹਿੱਲੀਆਂ ਨਾ ਜੁੱਲੀਆਂ।

ਨੀਲੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨੀਲਾ ਨੀਲਾ ਸੀ।
 ਅਜਲਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅੱਜ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ॥

ਕੋਵੈਂਟ ਗਾਰਡਨ ਲੰਦਨ

ਕੋਵੈਂਟ ਗਾਰਡਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ
ਉਹ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸੀ
ਘੁਟ-ਘੁਟ ਪੀਂਦੇ ਦੋਹਵੇਂ ਇੰਜ ਪੀਂਦੇ ਸਾਂ
ਜਿਉਂ ਸਗਲ ਸ਼ਸ਼ਟੀ ਸਾਜਣ ਵਾਲੇ ਹੋਈਏ

ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ ਜਗ ਤਮਾਸ਼ਾ -
ਜਾਦੂਗਰ ਜਾਦੂ ਪਏ ਕਰਦੇ
ਅਗਨੀ ਖਾਵਣ ਵਾਲੇ
ਤਾਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਢੋਲ ਵਜਾਵਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ -
ਕੀ ਤੂੰ ਜਾਣੇ ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਹੈ
ਇਹ ਖੇਲ ਤਮਾਸ਼ਾ?

ਵਾਲ ਸਵਾਰਦੀ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਿਆਂ
ਉਹ ਆਹਿਸਤਾ ਬੋਲੀ -
ਪਤਾ ਨਹੀਂ...

ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੰਨੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਹਿੱਕੜੀ ਛਲਕੀ

ਕਰਤਬ ਕਰਦੇ ਬੰਦੇ ਮਚਦੀ ਲਾਟ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ
ਤੇ ਥਾਪ ਢੋਲ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ

ਭੋਗਾਵਸਥਾ

ਉਹ ਸੇਜ ਮਾਣਦਿਆਂ ਆਖਣ ਲੱਗੀ -
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਚਾਨਣ...

ਮੈਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਗਾਰਾ -
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸੂਰਜ
ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਜਾਇਆ...

ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਲੈ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੀ -
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਜਣਨੀ
ਮੈਂ ਜਣਿਆ ਤੈਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਵਾਰੀ।

ਮਾਂ ਨੀ, ਦਸ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਰਾ ਕੌਣ ਪਿਤਾ ਹੈ?

ਕੋਟ ਜਨਮ ਦੀ ਮਮਤਾ ਬੋਲੀ -
ਪਤਾ ਨਹੀਂ।
ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ ਆਪੇ ਪੁਤਰ, ਆਪ ਪਿਤਾ ਹੈਂ
ਆਪ ਆਪੇ ਦਾ ਜਾਇਆ।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ
ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਨਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਕਾਇਆ॥

ਸਟੋਕਹੋਮ ਤੋਂ ਪਿਕਚਰ ਕਾਰਡ

ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਲੰਗਰ
ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ
ਅਲਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਮਰਗਮੱਛ ਵਾਂਗ
ਕਿੰਨੇ ਮਾਹੋ-ਸਾਲ
ਕਿੰਨੇ ਹੱਥ
ਕਿੰਨੇ ਰੁਮਾਲ
ਏਸ ਨੇ ਨਿਗਲ ਲਏ

ਜਲਪਰੀ
ਹੁਣੇ ਤ੍ਰੇਹ ਨਾਲ 'ਮੱਛ ਦਾ ਪੇਟ ਚੀਰ
ਬਾਹਰ ਆਏਗੀ
ਤੇ ਪੰਖੀ ਦੇ ਪਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ
ਬੱਦਲਾਂ ਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਏਗੀ
ਫਿਰ ਸਾਗਰ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਬਰਸੇਗਾ
ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤਰਸੇਗਾ॥

...

ਨਿਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਦਾ।
ਜਿਰਹਾ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਦੀ
ਨਾ ਇਹ ਮੁੱਕਣਹਾਰੀ।
ਮੈਂ ਹੀ ਮੁਨਸਿਫ
ਮੈਂ ਹੀ ਮੁਲਜ਼ਿਮ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾ ਹਾਰੀਸਾਰੀ।

ਰੋਜ਼ ਤਰੀਖ਼ ਹੈ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ
ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣਾ।
ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਮੁਨਸਿਫ਼ ਦੋਹਵਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਹੈ॥

...

ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰੀਂ ਗੱਲ ਇਹ ਛਪਦੀ -
ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਾਈ ਚਿੱਠੀ ਵੀਹੀਂ ਤੀਹੀਂ ਸਾਲੀਂ ਆਖ਼ਿਰ ਆਣ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਗੀ।
ਦੂਰ ਵਸੇਦੇ ਮੇਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪਾਈ
ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਾਹ ਤਕ ਸਾਹ ਨਿਭਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।
ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਅਟਕ ਗਈ ਹੈ।
ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।
ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਓਦੋਂ ਨਾ ਲਿਖਤਮ ਨਾ ਪੜਤਮ ਹੋਣਾ।
ਹਉਕੇ ਭਰ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ ਲੋਕੀਂ ਮਿਲਕੇ -
ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਤਾਂ ਕੀਤਾ...

...

ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ
ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਭੁਲਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।
ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਹੈ ਲਗਦਾ
ਸਮਾਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦਾ।
ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲਾ ਨਈਂ ਅੱਜ ਤਾਈਂ -
ਕਿਉਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਮਾਰਕੁਟਾਈ।
ਮੈਂ ਭੁੱਲਾ ਨਈਂ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਹਰਕਤ
ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹਨੇ ਸੀ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਪਾਤੀ।
ਤੀਜਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਲਾ ਉਸ ਕੁਤੀ ਦਾ
ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਘੜੀ ਬਿਤਾਈ।
ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਭੁੱਲ ਨਈਂ ਸਕਿਆ।
ਨਿੱਕੀ-ਜੂ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਜਾਵਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਕ ਉਮਰ ਚਾਹੀਦੀ।
ਜੀਉਣ-ਦਾਤੀਏ
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੌ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਦੇ
ਵਾਅਦਾ ਜਾਣੀਂ
ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਭੁਲਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼

ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਏ, ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ -
ਤੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਤੇਰਾ ਪੱਕਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀਂ ਭਾਰ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸੋਚਣ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦਾ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਆਦਿ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਸੀ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਵਿਰਾਸਤ ਚ ਮਿਲੀ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ -
ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੁਕ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਨਾਸਵਾਨ ਏਂ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ - ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੇਖ, ਸਭ ਕੁਝ ਇਥੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਪੂਰਾ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ,
ਨਾ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਨ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਤਰਲਾ ਹੈ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਦਾ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਵਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬੰਦਿਆ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਰਖ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਅਪਣੀ ਵਿਪਰੀਤ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਝੂਟੇ ਦਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਖਦੀ ਹੈ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਛੇਵੀਂ ਹਿਸ ਨਾਲ ਭੋਗਦਾ ਹਾਂ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ ਮੁੜ ਜੰਮਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ।
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਚ ਪਿਆ ਪੱਥਰ ਹੈ।

ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁੱਟੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਹਰ ਦਮ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ -
 ਵਿਛੋੜਾ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਧ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਾਨ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਖ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ -
 ਇਹ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਂਭੀ ਰਖਦਾ ਹਾਂ।
 ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਕਿਆ ਹੀ
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਕੰਮ ਦੀ ਹੈ।
 ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

...

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬੰਦਾ ਅਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ
 ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਮਾਗ ਬਾਰੇ
 ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ
 ਦਿਮਾਗ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
 ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਚ ਵਸਾਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ
 ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ
 ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ
 ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ
 ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਚ ਹੈ
 ਪਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ -
 ਉਹ ਮੈਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ
 ਭੁਲਾਣ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਚ ਉਹ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
 ਦਿਮਾਗ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ -
 ਕਿ ਕੀ ਵਰ੍ਹੇ ਛਿਮਾਹੀਂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
 ਉਹਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ
 ਸਿਰਫ ਸੁਪਨੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
 ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਕ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ -
 ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਦੋ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ
 ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹੋਇਆ
 ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਛੱਡ ਕੇ
 ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਨਾਚ

ਸ਼ਾਮ ਘਟਾ ਚੜ੍ਹ ਆਈਆਂ
 ਵੱਸਣ ਲੱਗੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਤਕ ਬਨਸਪਤ ਪਸਮੀ
 ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਆਈ
 ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਢੋਲਕ ਵੱਜੇ
 ਢੋ ਢਕ ਢੋ ਢਕ
 ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਦੋਹਵੇਂ ਨੱਚ ਰਹੇ ਹਾਂ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੇ
 ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੱਗ ਤੋਂ ਓਹਲਾ
 ਤਿੱਖਾ ਬੁੱਝਦੀ ਕਣੀਆਂ ਕਣੀਆਂ

ਕਿਣਮਿਣ ਕਣੀਆਂ ਜਾਂ ਨੂੰ ਬਣੀਆਂ
 ਛੱਜੀ-ਖਾਰੀ ਮੀਂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ
 ਦੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਕ ਜੋਤੀ ਬਲਦੀ
 ਸਾਹ ਸੁਗੰਧੇ
 ਬਲਦੇ ਚੁੰਮਣ ਸਤ ਸਾਗਰ ਦੀ ਰਸਨਾ
 ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਰਜ ਲਹੂ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਗੰਧ ਆਵੇ
 ਲੂੰ ਲੂੰ ਵੱਜਣ ਅੰਕੁਰ-ਛਮਕਾਂ
 ਹਰ ਬੂੰਦ ਸਵਾਂਤੀ ਪਿੰਡਾ ਚੁੰਮੇ
 ਜਿਕਣ ਮਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਪਣੇ ਨਵਜਾਤ ਨੂੰ ਛੁਹਵੇ
 ਜਾਂ ਹੱਥ ਪਿਤਾ ਦਾ
 ਜਿਸ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਬਾਲ ਦਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ
 ਜਿਉਂ ਦਾਈ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਥਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਵੇ
 ਤੇ ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ
 ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਦੋਹਵੇਂ ਨਚ ਰਹੇ ਹਾਂ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੇ
 ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੱਗ ਤੋਂ ਓਹਲਾ

ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਨ ਲੈ

ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਨ ਲੈ
 ਨੱਚਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ
 ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾ ਲੈ
 ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਹਰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ

ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਪਹਿਨ ਲੈ -
 ਜਿਵੇਂ ਰੂਹ ਪਿੰਡਾ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ
 ਜਿਵੇਂ ਧੂਨੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਨੇ
 ਜਿਵੇਂ ਬੀਅ ਛਿਲ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ
 ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ
 ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ
 ਜਿਵੇਂ ਕਾਇਨਾਤ ਰੱਬ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਹੈ
 ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਪਹਿਨ ਲੈ

ਤੂੰ

ਤੂੰ ਕੋਈ ਭਾਣਾ
 ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜੋ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈਂ ਖਿਣ ਖਿਣ
 ਜਿਕਣ ਟਿੱਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਠੰਢਕ
 ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਪਿੰਡੇ ਰਚਦੀ
 ਮਚਦੀ ਭਖ ਨੂੰ ਠਾਰ ਰਹੀ ਹੈ

ਡਾਰੋਂ ਵਿਛੜ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ
 ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹਿਰਣੀ ਹੈਂ ਤੂੰ
 ਤੂੰ ਸੋਚੋਂ ਹੰਤਾ ਲੁਕਿਆ ਚੰਗੀ ਤਰਫੀਂ
 ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੁੱਖ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੋਖਾ

ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਆਇਆ
ਉਹ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਣ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਉਹ ਹੋਵਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਤੂੰ ਕੋਈ ਭਾਣਾ
ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜੋ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈਂ ਖਿਣ ਖਿਣ
ਜਿਕਣ ਟਿੱਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਠੰਢਕ
ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਪਿੰਡੇ ਰਚਦੀ
ਮਚਦੀ ਭਖ ਨੂੰ ਠਾਰ ਰਹੀ ਹੈ

ਘਰ

ਤੇਰੇ ਵਜੂਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਬੇੜੀ ਮੱਲਾਹ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਰਖਦੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਤੇਰੀਆਂ ਗੁਲਾਈਆਂ
ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚ ਲੂਣ ਦੀ ਡਲੀ ਵਾਂਗ ਘੁਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਤੇਰੀਆਂ ਉਗਲਾਂ
ਹਵਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਘਰ ਬੁਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਤੇਰੀ ਵਾਣੀ ਮੇਰੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਚ ਰਚ ਰਹੀ ਹੈ

ਚੁੱਪ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ
ਤੇਰੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਝਪਕਣ ਦੀ ਵਾਜ ਵੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ

ਇਹ ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਆਪਾਂ ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਤ ਹਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਘਰ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਤੂੰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ
ਓਹੋ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ

...

ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਲੰਘਦੇ-ਕਰਦੇ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ -
ਆਪਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਚਾਹੀਏ, ਏਨਾ ਚਾਹੀਏ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰੱਬ ਹੋ ਜਾਈਏ
ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਕੋਈ ਨ ਹੋਵੇ ਨਾ ਬੰਧਨ ਨਾ ਸੀਮਾ।

ਹੈਰਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਤੋਂ
ਤੂੰ ਜੋ ਹੋਰ ਨਛੱਤਰੋਂ ਆਖੀ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ।
ਤੈਨੂੰ ਪਾ ਲੈਵਣ ਦੀ ਤਾਪ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਵਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹੈ
ਤੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪਿੰਡੇ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ
ਆਪਾਂ ਦੋਹਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੱਝੇ।

ਅੱਜ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੇਰਾ -
ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਬਾਝੋਂ ਮੈਂ ਨਈਂ ਮਰਨਾ।
ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਜਣਾ
ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਬੈਠਾ
ਤੈਨੂੰ ਹਰ ਦਮ ਲੋਚੇਗਾ, ਤਤਪੇਗਾ, ਮੁੱਕ ਜਾਵੇਗਾ।
ਉਸ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਵਸ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।
ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ
ਜਿਵੇਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ
ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਚਾਰਾ ਚੱਲੇ...

...

ਕੋਈ ਕੁਛ ਨਈਂ ਭੁੱਲਦਾ
ਜੋ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -
ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ ਅੱਖਰ
ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲੀਤਾ ਸੱਪ
ਬੱਚਾ ਜੰਮ ਰਹੀ ਤੀਵੀਂ
ਸਭ ਕੁਝ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ -
ਤਿਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਯਾਦ ਤੇ ਮੁਸਤਕਬਿਲ
ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਵਣ 'ਤੇ
ਲੋਹੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਖੋਰਨ ਲਗਦੀ
ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਘਸਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਅੱਖਰ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਛੁਹ ਨਈਂ ਮਿਟਦੀ
ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ -
ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਤਿਰੇ ਘਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ
ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੀ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ
ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗੇ ਹਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਪੋਥੀ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡੇ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਵੇ
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੁਧ ਚੁੰਘਾਵੇਂ
ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ
ਕੋਈ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ

...

ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਬਰਕਤ
ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਛੁਹਿਆਂ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਨਿਤ ਚੜ੍ਹਦਾਂ ਉੱਚੀ ਘਾਟੀ
ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਝੱਖੜ ਦੇ ਵਿਚ
ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ
ਸਾਹਵੇਂ ਰਸਤਾ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੀਕਣ
ਝਕਦਾ-ਝਕਦਾ ਠਰਿਆ ਹੱਥ ਮਿਰਾ
ਤੇਰੇ ਕੋਟ ਦੀ ਜੇਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਘ ਭਾਲਦਾ।

ਤੂੰ ਸੰਛਦੀ-ਸੰਛਦੀ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾਵੇਂ
ਆਪਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੋਹਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਜੇਬ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਜਿਥੇ ਹੱਥ ਅਪਣੇ ਪਿਠ ਵਲ ਪਿਠ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੋਚਣ ਤਰਸਣ।
ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਹਲ ਕੀਤੀ
ਪੋਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੋਟਾ ਛੁਹਿਆ
ਦੋਹਵੇਂ ਹੱਥ ਇਕਦਮ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ
ਜਿਉਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਛੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਵਣ

ਆਪਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾਈਏ ਉੱਚੀ ਘਾਟੀ
ਬਰਫਾਨੀ ਝੱਖੜ ਅੰਦਰ
ਆਪਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੋਹਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਜੇਬ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਬਰਕਤ
ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਤੇਰੇ ਛੁਹਿਆਂ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਹੋ ਜਾਵਾਂ॥

ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ

ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
ਜੇ ਇਹ ਸੋਮਵਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ
ਉਹ ਇਹ ਨਈਂ ਸੋਚਦਾ
ਕਿ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਿਲ
ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਕੱਢਿਆ
ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਢਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰਲੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ
ਧਰਤੀ ਸੋਮਵਾਰ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ
ਸੋਮਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ -
ਪਲ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਬਾਰਾਂਮਾਹ
ਸਾਲ ਸਦੀਆਂ ਸਭਯੁਗ
ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ
ਬੰਦਾ ਸੋਮਵਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਬੰਦਾ ਸੋਮਵਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਸੋਚਦਾ ਬੰਦਾ
ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

24 ਅਕਤੂਬਰ 1994, ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ

ਸੁਕਰਵਾਰ

ਸਮਾਂ ਦੌੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮਸਤ-ਮਲੰਗਾ ਧਰਤੀ ਪੁੱਟਦਾ
ਸੋਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਰਵਾਰ ਤਾਈਂ ਸਾਰਾ ਹਾਥੀ ਦਾ ਹੈ ਮੇਚਾ
ਤੇ ਸੁਕਰ ਇਸਦੀ ਪੂਛਲ ਨਿੱਕੀ
ਇਹ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਣੀ ਹੈ
ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਕੋਠੀ ਲੱਗੇ ਕੈਦੀ ਵਾਂਗੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ

ਤੇ ਵੀਕਐਂਡ?

ਵੀਕਐਂਡ ਤਾਂ ਮਾਣੋ ਬਿੱਲੀ ਮਿਆਉਂ ਮਿਆਉਂ ਕਰਦੀ
ਵੀਕਐਂਡ ਤਾਂ ਸੁੰਨੀ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਅੱਗੇ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਥੀ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤਾ ਮਿਲਦਾ

ਸਵੇਰ

ਕੋਸਾ-ਠੰਢਾ ਮੌਸਮ ਆਇਆ
ਬਾਹਰ ਧੂਪ ਵੀ ਖੂਬ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ।
ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਝੋਰਾ ਲੱਗਾ ਸੁਬਾ-ਸਵੇਰੇ?
ਰਾਤੀਂ ਦਾਰੂ ਵੀ ਨ ਬਹੁਤੀ ਪੀਤੀ।
ਅਭਤਵਾਹੋ ਉੱਠਿਆ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ।
ਕਰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਂਗਸ ਹੈ ਨਾ।
ਤਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇਲੀ ਕੰਬੇ।
ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਜਿੰਦਾਂ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ ਗੋਤੇ ਖਾਵਾਂ।

ਹੈਂ! ਵਿੱਛੜੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਵਣ ਦਾ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਵੇਲਾ?
ਜਾਂ ਤੂੰ ਐਸਾ ਸੁਪਨਾ ਡਿੱਠਾ
ਜਾਗਣ-ਸਾਰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏਂ
ਜੋ ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹੈ ਸੁੱਤਾ।
ਜਾਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਅਣਹੋਣੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ
ਜੋ ਤੂੰ ਸੋਚੇਂ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣੀ ਪਰ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲੰਮੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਫੇਰ ਸੋਚ ਲਈਂ
ਹੁਣ ਹੈ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵੇਲਾ
ਏਸੇ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਾ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਠਨ ਬੜਾ ਹੋਊ ਜੀਣਾ।
ਛੱਡ ਚਿੰਤਾ ਤੂੰ ਉਠ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾ।
ਤੱਤੀ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਪੀ ਕੇ
ਅਖਬਾਰ ਖਰੀਦਣ ਜਾਣਾ।
ਤੇ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ?
ਰੈੱਡ ਬਿਲ ਵੀ ਹਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲੇ॥

* ਰੈੱਡ ਬਿਲ - ਗੈਸ ਬਿਜਲੀ ਫੋਨ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਬਿਲ, ਜੋ ਮੁਕੱਰਰ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਹਰ ਹਾਲਤ ਤਾਰਨੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ

ਦੁਪਹਿਰ

ਸਮਾਂ ਬ੍ਰਹਾ ਮਲ ਖਲੋਤਾ
ਜਿੰਦੀ ਵੇਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਜਾਵਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ
ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਆਖਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਚੱਲੇ
ਕਿਹੜੀ ਯਰਗਮਾਲ ਇਹ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਕੀ ਇਸ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈ ਲੈਣੀ
ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੀਂ ਖੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹਾਂ ਕੈਦੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਣਿਆ
 ਕਿੰਜ ਤੋੜਾਂ ਮੈਂ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ?
 ਕਿਸ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੰਗਾਂ ਪੁੱਟਾਂ?
 ਜੇ ਫ਼ਰਾਰੀ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ
 ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਾਣੇ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੈ?
 ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਬਾਹ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਫੜਨੀ?
 ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣਾ?

ਰਾਤ

ਇਹ ਜੋ ਬਾਹਰ ਦਾ ਨੇਰੂਾ
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਨੇਰੂਾ ਹੈ।
 ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਦਿਸਦਾ।
 ਨ ਕੋਈ ਚੰਨ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਰਾ।
 ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲਾਂ ਢਕਿਆ।
 ਕੀ ਇਹ ਸਿਰ ਦੀ ਸਾਂ-ਸਾਂ ਜਾਂ ਬੀਡੇ ਬੋਲਣ
 ਜਾਂ ਚਲਦੀ ਫ਼ਿੱਜ ਦਾ ਰੋਲਾ?
 ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਕੁਝ ਕੂੜਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ?
 ਸਭ ਖ਼ਲਕਤ ਸੁੱਤੀ।
 ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਰੱਬ ਜਾਗਦਾ।
 ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਹਯਾਤੀ ਜਿੰਨੀ
 ਇਹਦੇ ਮੁੱਕਿਆਂ ਹੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨਾ।
 ਇਹ ਜੋ ਬਾਹਰ ਦਾ ਨੇਰੂਾ
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਨੇਰੂਾ ਹੈ॥

13 ਨਵੰਬਰ 1994

ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਲੰਡਰ ਦਸਦਾ -
 ਅੱਜ ਤੇਰਾਂ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ਚੁਰਾਨਵੇਂ ਈਸਾ
 ਹੋਰ ਚਹੁੰ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮੁੜ ਜੰਮਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।
 ਕੀ ਇਹ ਸੱਚੀਂ ਇਹੋ ਦਿਨ ਇਹੋ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ
 ਮੈਂ ਨਾ ਜਾਣਾ
 ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੰਨ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ਭਾਣਾ
 ਰੱਖੇ ਨਾਵਾਂ ਪਾਰੋਂ ਵੀ ਸ਼ੈਆਂ ਹੋਵਣ
 ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ ਬਹੁਤ ਪਸਾਰਾ
 ਨਾਮਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸੀ
 ਹੱਥ ਕਲਮ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਜਣ ਵਾਲਾ
 ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਹੀ ਝੂਠੇ
 ਕੱਚ ਕੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?
 ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਕਾਗ਼ਜ਼?
 ਦਿਲ ਦਸਤਾਨਾ ਕਿਉਂ ਨਈਂ?
 ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਸਲੀ
 ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਚ ਲੱਗਾਂ
 ਨਾਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ
 ਉਸ ਬੇਨਾਮ ਵੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਪੀੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ
 ਸੁਣਿਆ ਅੱਜ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੇਰਾਂ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ਚੁਰਾਨਵੇਂ ਈਸਾ॥

ਮਾਂ ਬੋਲੀ

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਕੁੱਖ ਵਾਂਙੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਂਭੀ ਰਖਦੀ।
ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੱਛ ਹੈ
ਅਪਣੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਡਰਦਾ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੇ ਵੜਦਾ
ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਚਿੰਤਾ
ਆਉਂਦੇ ਕਲ੍ਹ ਤੇ ਬੀਤੇ ਕਲ੍ਹ ਦੀ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ
ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧੀ ਚੁੱਧੀ
ਬਾਬਲ ਮੇਰੇ ਕੰਬਣ-ਕੰਬਣ ਕਰਦੇ ਨਿੱਕਤੇ ਹੱਥ ਨੂੰ
ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਦੱਸਿਆ
ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਹੱਯਾਤੀ ਦੋਸਤੀ ਪਾਈ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਚੋਂ ਬੂਰਾਂ-ਲੱਦੇ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਮਹਿਕੇ
ਮੇਰਾਂ ਵਾਂਙੂੰ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ
ਵੱਸਣ ਵੱਸਣ ਨੂੰ ਪਿਆ ਸਹਿਕੇ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੀਤਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਲੁੱਸਣ ਲੁੱਸਣ ਦਗਦਾ
ਉਹਦੇ ਨਾਤੀਂ ਵਗਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣਦੀ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ ਸੁੱਤੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਮੈਂ ਨਿਤ ਜਾਗਾਂ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਹੀਰਾਂ ਅਲਖ ਜਗਾਵਣ।
ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪਰੀਆਂ ਗਾਵਣ।
ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਰਜੇ ਬਿਨਸੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੀ॥

ਗੁਰਮੁਖੀ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ
ਪੰਚਮੁਖੀ
ਕੰਚਮੁਖੀ
ਭਗਨਮੁਖੀ
ਹੈ ਪਵਨਮੁਖੀ।
ਜਲਮੁਖੀ
ਬਲਮੁਖੀ
ਹੈ ਨਭੋਮੁਖੀ।
ਮੌਨਮੁਖੀ
ਯੌਨਮੁਖੀ
ਹੈ ਮਾਤਮੁਖੀ।
ਹਰ ਜਾਤਿਮੁਖੀ
ਪੁਸ਼ਪਮੁਖੀ

ਲਿਪਤਮੁਖੀ
ਹੈ ਸੁਪਤਮੁਖੀ।
ਸ੍ਰਪਨਮੁਖੀ
ਹੈ ਸੂਰਯਮੁਖੀ
ਜਾਗ ਜਾਗ
ਹੇ ਦਹਮੁਖ ਮੰਡਲ॥

ਆਵਾਜ਼ਾਂ- ।

ਅਨੋਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਹਨ ਇਹ -
ਸੰਖ ਘੰਟੀ ਤੇ ਅਜਾਨ
ਸਵੇਰ ਵੱਜਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਾਮ ਵੱਜਦੀ ਹੈ
ਤਾਂ ਘੜੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢਦੀ ਹੈ -
ਸੰਖ ਘੰਟੀ ਤੇ ਅਜਾਨ
ਧਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਦੇਖਦੀ ਹੈ

ਆਵਾਜ਼ਾਂ- ॥

ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ -
ਮਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹੱਸੀ ਹੈ
ਪਿਉ ਦੇ ਬੋਲਦੇ ਦਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ ਹੈ
ਮੇਰੀ ਲੂਈਂ ਫੁਟ ਰਹੀ ਹੈ
ਸਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜ ਰਹੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਚੁੰਮਿਆ ਹੈ
ਰੇਲਗੱਡੀ ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ
ਭੈਣ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ ਵੇਲੇ ਚੋ ਰਹੀ ਹੈ
ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਏ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਦੀ ਹੈ
ਜੇਲਖਾਨੇ ਦਾ ਗੇਟ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਪੁਤ ਨੂੰ ਹੁੱਥੂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ
ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਚ ਨਾਰੀਅਲ ਤੇ ਫੁੱਲ ਸੁਟ ਰਹੇ ਹਨ
ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ

ਜਿੰਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਰੂਹ ਤਰਸਦੀ ਹੈ

ਛੰਨਾ

ਘੜੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ
ਇਹ ਕਦੇ ਨਾ ਦੱਸਣ ਹੁਣ ਦਾ ਵੇਲਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੧ ਵੱਜਦੇ
੧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਕੌਰਨਿਸ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਛੰਨਾ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ
ਐਸੀਆਂ ਵਾਜਾਂ ਕੱਢਦਾ, ਲੱਗਦਾ ਜਿਕਣ -
ਭਰਿਆ ਕਾਸਾ ਹੱਥੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਖਾਲੀ ਹੋਇਆ
ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤੇ ਖੁਰੇ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਫੋਲੇ
ਜਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਤੇਹ ਅਪਣੀ ਦੀ ਡੀਕ ਲਗਾ ਕੇ ਛੰਨਾ ਬੱਲੇ ਰੱਖਿਆ

ਇਹ ਛੰਨਾ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ
ਇਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਯਾਦਾਂ
ਜਿਉਂ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਲੂਣ ਘੁਲੇ ਹੈ
ਬਾਪੂ ਲਿਬੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਚੱਟਦਾ
ਮਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਬਾਤ ਚਤਾਰ ਕੇ ਹੱਸੇ

ਤਿਤਕਿਆ ਛੰਨਾ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
ਅਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਛਾਯਾਪਾਤਰ
ਹਰਦਮ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਦਾ

ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ

ਉਡਣਾ ਤਿਤਲੀ
ਬੱਦਲ ਤੋਂ
ਭੋਰ ਦੇ ਉਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਤੁਰਨਾ ਪੈਰ
ਸਾਹ ਤੋਂ
ਸਮੇਂ ਦੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਸੁਣਨਾ ਚੁੱਪ
ਚੰਗ ਤੋਂ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਦੇਖਣਾ ਯਾਰ
ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ
ਅਸਲ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਟੁੱਟਣਾ ਨਹੁੰ-ਮਾਸ
ਦਿਲ ਤੋਂ

ਧਾਗੇ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਉੱਗਣਾ ਦੰਦ
ਬੀਅ ਤੇ
ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ

ਹੋਣਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਲ
ਹੁਣ ਦਾ ਪਲ ਹੈ

...

(ਰਾਗ ਭੋਪਾਲੀ)

ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ ਸਖੀਆਂ ਆਈਆਂ
ਪੀ ਘਰ ਆਇਆ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਛਾਈਆਂ
ਸੁਪਨਾ ਹੋਈਆਂ ਕੱਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ
ਕੈਸੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਮੱਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ
ਵਿਚ ਅਸਮਾਨੀਂ ਪੀਘਾਂ ਪਾਈਆਂ
ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ...
ਸੁਹਣੀ ਸੂਰਤ ਤੱਕ ਤੱਕ ਜੀਵਾਂ
ਵਸਲ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਭਰ ਪੀਵਾਂ
ਦਿਲ ਨ ਭਰਦਾ ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ
ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ...
ਸੁਣ ਕੇ ਖਬਰ ਵਸਾਲ ਅਨੋਖੀ
ਘਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭੁਲ ਗਏ ਲੋਕੀਂ
ਸੱਜਣਾਂ ਝੋਕਾਂ ਆਣ ਵਸਾਈਆਂ
ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ...
ਰੁੱਤ ਫਿਰੀ ਜਦ ਰੂਹਾਂ ਮਿਲੀਆਂ
ਆਲਮ ਸਾਰੇ ਸੂਹਾਂ ਮਿਲੀਆਂ
ਜੋ ਲਾਈਆਂ ਸੋ ਤੋੜ ਨਿਭਾਈਆਂ
ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ...

...

(ਰਾਗ ਸੋਹਣੀ)

ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ

ਅੱਧੀ ਰਾਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਵਿਹੜੇ ਵੜਿਆ
ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ

ਐਸੇ ਨ ਸੀ ਲੇਖ ਲਖਾਏ
ਹੋਇਆ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨ ਆਏ
ਅੰਦਰ ਜਾਵਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾਵਾਂ
ਕੰਬੇ ਦਿਲ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪਥਰਾਏ
ਅੱਧੀ ਰਾਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ

ਕੋਟ ਜਨਮ ਕੇ ਬਿਛੜੇ ਸਾਧੇ
ਅੰਗ ਸਉਂ ਅੰਗ ਲਗਾਏ
ਮੈਂ ਵਿਚ ਰਾਝਣ ਰਾਝਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ
ਕੁਛ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਏ
ਅੱਧੀ ਰਾਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ

ਜਾਗੇ ਜਾਗੇ ਸਤ ਸੁਰ ਜਾਗੇ
ਨਾਦ ਅਨਾਹਦ ਗਾਏ
ਅੰਬਰ ਚੁੰਮੇ ਅੱਗ ਵਸਲਾਂ ਦੀ
ਨ ਕੋਈ ਆਣ ਬੁਝਾਏ
ਅੱਧੀ ਰਾਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਜਾਨ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ
ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਵਿਹੜੇ ਵੜਿਆ
ਜਾਨ ਪਈ ਮੇਰੇ ਜਾਨ ਪਈ...

ਅਲਗੋਜ਼ੇ

ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਹੁਣੇ ਈ ਵਜ ਕੇ ਹਟੇ ਹਨ।

ਚੁੱਪ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ
ਜੋ ਬੋਲ-ਵਿਹੂਣੀ ਸੁਰ ਦਾ ਬੀਜ ਮਲਕੜੇ ਡਿੱਗਾ
ਉਹ ਪੁੰਗਰਨ ਲਈ ਕਸਮਸਾਵਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।
ਸਮਾਂ ਜੋ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਰਿਹਾ ਖਲੋਤਾ
ਉਹ ਹੁਣ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ
ਉਹ ਲੱਖ ਪਰਿਠਿਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ
ਚੜ੍ਹ ਕੂਟੀਂ ਉੜ ਗਿਆ ਹੈ
ਆਲਮ ਸਾਰੇ ਖਬਰ ਹੋ ਗਈ -
ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਹੁਣੇ ਈ ਵਜ ਕੇ ਹਟੇ ਹਨ।

ਆਪੇ ਸਾਜ਼ ਆਪ ਆਵਾਜ਼ ਆਪ ਵਜੰਦੀ
ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ
ਆਪੇ ਹੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀ ਚੁੱਪ ਭਈ ਹੈ।
ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਜੋ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ
ਉਹ ਠੰਢਾ ਹਉਕਾ ਲੈਵਣ ਲੱਗੀ ਹੈ -
ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਹੁਣੇ ਈ ਵਜ ਕੇ ਹਟੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਅਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਤਾ
ਜੜ੍ਹ ਨੇ ਅਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਲਭੀ।
ਜੋ ਨ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ
ਤੇ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਅਣਹੋਇਆ।
ਜੋਗ-ਪਰਿੰਦਾ ਮੁੜ ਘਰ ਆਇਆ
ਅੰਬਰ ਅੰਬਰ ਗਾਹ ਕੇ ਆਖਿਰ ਆਣ ਆਲੁਣੇ ਲੱਥਾ
ਤੇ ਪੰਖ ਫੈਲਾਵਣ ਲੱਗਾ ਹੈ -
ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਹੁਣੇ ਈ ਵਜ ਕੇ ਹਟੇ ਹਨ॥

ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ

ਬਾਹਰ ਧੁੱਪੇ ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ

ਤੇਰੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਜਗਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ
ਸਾਰੇ ਜਗ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ
ਕੱਛੀ ਬੱਲੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝਤਾ ਪਾ ਕੇ
ਜਾਂ ਨਿਰੀ ਨਿਰਵਸਤਰ ਹੋ ਕੇ
ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤੁਰੀ ਫਿਰੋਂ
ਚੁੰਮੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਬਾਹਰ ਧੁੱਪੇ ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ
ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਨ ਪਾ ਦੇਵੇਂ
ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਕੱਜਣ ਹਨ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡੇ
ਇਕ ਪਲ ਲਗਦਾ -
ਆਪਾਂ ਰੱਸੀ ਉੱਤੇ ਬਾਂਦਰ ਬਣ ਕੇ ਲਟਕੇ
ਇਕ ਪਲ ਲਗਦਾ -
ਵਸਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁੱਲਣ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨੀਂ
ਨਿਰਮਲ ਵਸਤਰ ਨਿਰਮਲ ਰੂਹਾਂ ਮੈਲ ਕੋਈ ਨਾ ਮਨ ਵਿਚ
ਅਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਧੁਲੇਂ ਸਾਡੇ ਪਾਪ ਧੁਲੇਂ
ਧੁੱਪ ਕਾਪੜ ਨੂੰ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਸੁੱਚੇ ਕਰਦੀ
ਅਸਾਂ ਪਹਿਨ ਮੁੜ ਸੁੱਚੇ ਹੋਣਾ ਧੁੱਪ ਦੇ ਲੀੜੇ
ਬਾਹਰ ਧੁੱਪੇ ਅਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ

...

ਰੇਨਾਤਾ ਫ਼ਨਤੈਨਲਾ ਦੇ ਨਾਂ

ਸੁਰਮੇਲ ਛਿੜੀ
ਬਣਦੇ ਤੇ ਢਲਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਮੇਲ ਛਿੜੀ
ਕਤਰਾ ਕਤਰਾ ਪਾਣੀ ਡਿਗਦਾ
ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ
ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ
ਅਧਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੁਕੜੇ
ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਪੱਸਰ ਜਾਂਦੇ
ਜ਼ੈਤੂਨ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ
ਲੈਪ ਪੋਸਟ
ਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਛਾਂ ਬਣ ਕੇ
ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਕੰਧ
ਜੀਰੀ ਜਾਂਦੀ ਇਹ ਪਰਛਾਈਆਂ
ਕਤਰਾ ਕਤਰਾ
ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ
ਤਾਂਹੀਓਂ ਪਥਰੀਲੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੰਗਰ ਆਏ ਹਨ
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੂਟੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਾਏ
ਏਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੈਪ ਪੋਸਟ ਦੀਆਂ

ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਭਣ ਖਾਤਿਰ
ਧੁੱਪ ਘਰ ਤੇਰੇ ਤਾਈਂ ਚਲ ਕੇ ਆਈ
ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਰ
ਪਰ
ਲੁੱਗਾ ਘਰ
ਧੁੱਪ ਅੱਜ ਦਰ ਤੇਰੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ

...

ਕਵਣ ਸੁ ਜਨਮ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਨਾਤਾ
ਭੇਤ ਕਦੇ ਨਾ ਪਾਉਣਾ
ਕੀ ਹੈ ਰਿਸ਼ਤਾ
ਆਪਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੀ ਹਾਂ ਲੱਗਦੇ

ਪਲਕਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਹੱਥ
ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ
ਤੇਰੀ ਹਿਕ 'ਤੇ ਦਗਦਾ ਤਿਣ
ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਪਾਣੀ ਸਿੰਟੀ
ਚੂਹ ਕਲਬੂਤ
ਕਾਲਮ ਤੇ ਕਾਗਜ਼
ਪੰਖੀ ਪੌਣ ਦਾ ਕੀ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਰੁੱਖ ਦੀ ਟਹਿਣੀ

ਤੇਰਾ ਜੰਮਣਾ
ਮੇਰਾ ਜੰਮਣਾ
ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਣੀ
ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਪਲ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ
ਮਿਲਣਾ ਵਿਛੜ ਜਾਣਾ

ਪੁੱਛ ਕੇ ਦਸ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਧੜਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ -
ਕਵਣ ਸੁ ਜਨਮ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਨਾਤਾ
ਆਪਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੀ ਹਾਂ ਲਗਦੇ॥

...

ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਜਿਉਂ ਨਿੱਕੀ ਬੱਚੀ ਰੋਂਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਵੇ।
ਬਿਟ ਬਿਟ ਤੱਕੀ ਜਾਵਣ
ਨਾ ਰੋਣਾ ਨਾ ਹਾਸਾ ਆਵੇ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਨਦੀਆ ਵਗਦੀ
ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ।
ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਉਸ ਭਾਲੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ

ਜਿਸਨੂੰ ਗੁੰਮ ਕਰ ਬੈਠੀ ਖੇਡ ਖਿਡਾਂਦੀ ਲੜਕੀ।
 ਉਸ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰੇ ਲੱਭਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 ਸੱਖਣ ਭਰੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਉਂ ਜਿਹਿਰ ਪਿਆਲੇ ਤਿੜਕੇ
 ਕੰਬਦੇ ਹੱਥੀਂ ਡਿੱਗੇ ਟੁੱਟੇ।
 ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਨ ਵੀਰਾਨ ਚ ਕੱਲਾ ਕੋਠਾ
 ਜਿਸਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਕ ਦੇ ਬੂਟੇ
 ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਹਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ।
 ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹ ਖਿਲਾਅ ਹੈ
 ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਜਿਸਨੂੰ ਕਦੇ ਜ਼ਮੀਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ
 ਇਸਦਾ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 ਇਹੋ ਅੱਖੀਆਂ
 ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ
 ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸੁਰਮਾ ਬਣ ਕੇ॥

ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ

ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ
 ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ
 ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਚ ਵਟ ਗਈ ਹੈ
 ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਪੰਛੀ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ
 ਨਾ ਹੀ ਕਾਸੇ ਚ ਕਿਰਦੀ ਰੇਤ
 ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਚ ਢਲਦਾ ਪਿਘਲਿਆ ਲੋਹਾ

ਸਮਾਂ
 ਹੁਣ ਵੀਣੀ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ
 ਜੋ ਜ਼ਿਹਨ ਚ ਖੁੱਭਦੀਆਂ ਹਨ
 9 ਵਜੇ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ
 ਗੱਡੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ
 ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ
 ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਏਨੀ ਧੀਮੀ ਕਿਉਂ ਹੈ
 ਜਿੰਨੀ ਹੁਣ ਹੈ ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ

ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ
 ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ
 ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ
 ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ
 ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਿਕਚਰ ਕਾਰਡ ਦਾ ਨੀਲਾ ਟੁਕੜਾ ਹੋਵੇ
 ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਕਟ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ
 ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿੰਦੇ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ
 ਹੁਣ ਮੱਛੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਦੁਮੇਲ ਹਵਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਬਾਦਬਾਨ ਨਹੀਂ
 ਸਾਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਗਰ ਸੁੱਟੀ ਖੜ੍ਹਾ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ
 ਕਿ ਕਿਨਾਰਾ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਮੁੰਦਰ ਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ
 ਇਹ ਤਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ

ਲਹਿਰਾਂ ਮੁੱਕਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਧਰਤੀ ਖੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ

ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ
ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ
ਕਿ ਤੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿਤਾਬ ਹੁਣ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ ਹੈ
ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਵਾਹੀਆਂ ਲੀਕਾਂ
ਨਿਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਹੈ ਸਿਆਹੀ ਹੈ
ਪੜ੍ਹੇ ਅਣਪੜ੍ਹੇ ਚਿਰੋਕਣੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਲਫ਼ਜ਼ ਹਨ
ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਇਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ
ਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪੀਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ
ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ

ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਦਾ
ਜਦ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ
ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਹੈ
ਤੇ ਅੱਜ ਜਦ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ
ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਚ ਵਟ ਗਈ ਹੈ
ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ॥

ਔਸੀਆਂ

ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ ਗਰੁੱਤ ਖੋਰੂ ਪਾਉਂਦਾ ਉਤਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛਿੱਕਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ -
ਕੋਈ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਟਾ ਬੁੜ੍ਹਕਦਾ ਹੈ -
ਕੋਈ ਆਵੇਗਾ।

ਕਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ -
ਕੋਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਔਸੀਆਂ ਰਾਹ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
ਫੇਰ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?

ਵਸਵਸਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ
ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਬਣਾਂ ਚ ਦੁੱਧ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਆਸਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ
ਸੁੰਢੇ ਰਾਹਵਾਂ 'ਤੇ
ਤੇ ਤੁਸੀਂ
ਵਕਤ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਚਾਲ ਚਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦੇ ਹੋ॥

...

ਉਸ ਕਿਹਾ -
ਔਹ ਦੇਖੋ ਆਕਾਸ਼ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਝੂਲਦਾ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇਖਿਆ -
ਚੁਫੇਰੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਸੀ
ਤੇ ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਚ ਵੀ
ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਝੂਲਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ
ਸੂਰਜ ਸੀ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ
ਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਕਰੰਗੜੀ ਸੀ
ਅਗਨੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਸੀ
ਹੁਸਨ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ
ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਤੇ ਰੱਤ ਦਾ ਗੋੜ ਸੀ
ਖਾਬਾਂ ਦੀ ਉਡਾਣ ਸੀ
ਪਾਰ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ

ਪਰ ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸੂਰਜ
ਚੰਨ ਨੂੰ ਚੰਨ ਆਖ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ
ਸੂਰਜ ਕੀ ਹੈ
ਚੰਨ ਕੀ
ਤਾਰੇ ਕੀ ਤੇ ਬੱਦਲ ਕੀ
ਹੁਸਨ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਕੀ
ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਕੀ
ਰੱਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕੀ
ਖਾਬਾਂ ਦੀ ਉਡਾਣ ਕੀ
ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ
ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਆਪ ਸਨ॥

ਸ਼ਹੀਦ

ਇਕ ਦਿਨ ਆਖ਼ਿਰ
ਉਸਨੇ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ
ਲੋਕਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੇ ਚਾਇਆ
ਉਠ ਕੇ ਜਿਉਂ ਖਾਬਾਂ ਚੋਂ ਆਇਆ
ਉਹ ਬੋਲੇ ਏਕਣ
ਜਿਕਣ ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ
ਉਹ ਹੱਸੇ ਏਕਣ
ਜਿਕਣ ਉਹ ਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ
ਉਹ ਚੱਲੇ ਏਕਣ
ਜਿਕਣ ਉਹ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ
ਉਹ ਚਾਂਹਦੇ ਸਨ
ਉਹ ਹਰ ਦਮ ਚੱਲੇ ਹੱਸੇ ਬੋਲੇ

ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਰਸਤੇ ਗੱਡਿਆ ਅਮਰ ਬਣਾਇਆ
 ਹੁਣ ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ
 ਹੁਣ ਉਹ ਚਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ
 ਹਾਸਾ ਉਸਦਾ ਪੱਥਰ ਬਣਿਆ
 ਕਬੂਤਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ
 ਬਿੱਠਾਂ ਕਰਦੇ ਗਿਠ-ਗਿਠ ਜੰਮੀ ਧੂੜ ਸਮੇਂ ਦੀ
 ਪੱਥਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਚਾਂਹਦਾ
 ਮੁੜਕੇ ਤੁਰਨਾ
 ਮੁੜ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੂਨੇ ਪੈਣਾ
 ਦਿਲਗੀਰੀ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਨੱਚਣਾ
 ਮੁੜ ਕੇ ਜੀਉਣਾ ਜੀਉਣਾ ਮਰਨਾ
 ਪਰ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ॥

...

ਨਿਕਰਾਗੁਆ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਪੀਟਰ ਲਿਲੀਅਨਟਾਲ ਦੀ ਜਰਮਨ ਫਿਲਮ ਦਾ 'ਰੈਜ਼ਰੱਕਸ਼ਨ' ਤੱਕਣ ਮਗਰੋਂ

ਨੀਲੀ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਤਿਲੁਕਣ
 ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਤੁਰਨਾ ਕਿੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ
 ਹਰ ਪਾਸੇ ਨੇਰੂ ਛਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ
 ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੱਖ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਮੈਂ ਕੱਲਾਕਾਰਾ ਫਿਲਮ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆਂ
 -ਜਾਗ ਮੋਇਆਂ ਦੀ-
 ਲੋਕ ਜੋ ਮੁੜ ਫਿਰ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋ ਗਏ।

ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜਿਆ
 ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ।
 ਇਕ ਨਾਅਰਾ ਜੋ ਖਿੜ ਨਾ ਸਕਿਆ
 ਸੰਘ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਖਮ ਜੋ ਬਣਿਆ
 ਨਿਕਰਾਗੁਆ ਕਾਮਯਾਬ ਜੋ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ
 ਨ ਮੋਇਆ ਨਾ ਜੀਉਇਆ।

ਨੀਲੀ ਨੀਲੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਤਿਲੁਕਣ
 ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਤੁਰਨਾ ਕਿੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਫਰਾਂਕਫੁਰਟ, ਜੁਲਾਈ 1980

ਗੋਲਡਨਗੇਟ ਬ੍ਰਿਜ ਸਾਨ ਫ੍ਰੈਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ

ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਪੁਲ ਉੱਤੇ
 ਲੰਘਦਿਆਂ ਧੀਦੇ ਨੇ ਬਤਲਾਇਆ -
 ਔਹ ਜੋ ਦੂਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਟਾਪੂ ਹੈ
 ਸਾਨ ਕੁਇਨਟਨ ਜੇਲ ਹੈ ਕੈੜੀ
 ਜਿਥੇ ਕਾਲਾ ਬੱਬਰ ਸਾਡਾ ਜੋਰਜ ਜੈਕਸਨ ਸੂਰਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ।
 ਇਹ ਟਾਪੂ

ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਰਿਸਦਾ ਕੁਹਜਾ ਜ਼ਖਮ ਹੈ ਭੈੜਾ
 ਇਸ ਵਲ ਤੱਕਣੇ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਾ ਕੀਤਾ।
 ਇਸ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਟ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਖ ਕੇ
 ਕਤਲਗਾਹ ਮਕਤਲ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਿਜ ਕਰਨੇ
 ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਨਗਮੇ ਨਾ ਗਾਣੇ
 ਲਾੜੀ ਮੌਤ ਬਣਾਉਣੀ ਨਾਹੀਂ
 ਜੈ ਜੀਵਨ ਜੈ ਜੀਵਨ ਗਾਉਣਾ।
 ਜਿਥੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਪੈਰ ਧਰੇ
 ਉਹ ਥਾਂ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨਫੀ ਕਰਕੇ
 ਬੈਠਕ ਅਪਣੀ ਗੁਰਬਤ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ
 ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਜਾਉਣੀ
 ਧਰਤੀ ਸਾਰੀ ਰੰਗ-ਸੁਰੰਗੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜਲਥਲ ਕਰਨੀ
 ਨਾਲ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਮੰਗਲ ਗਾਉਣਾ
 ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣਾ ਹੈ॥

* ਧੀਦੋ : ਹਰਸ਼ਰਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਅੱਲ

ਮੈਕਫਾਰਲੈਂਡ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ

ਇਥੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
 ਅਖਰੋਟਾਂ ਅੰਗੂਰਾਂ ਆੜੂਆਂ
 ਸੰਤਰਿਆਂ ਬਦਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ

ਕਣਕ ਤੇ ਕਪਾਹ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ
 ਹਵਾ ਧੁੱਪ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫਲ
 ਕਬੂਤਰ ਖੜ੍ਹੇ ਅਲਸਾਉਂਦੇ ਟਰੈਕਟਰ
 ਪਾਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ -
 ਦੱਸ ਤੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀ
 ਤੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਧੁੱਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ?
 ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟੀਆਂ
 ਜਦ ਤੇਰੀ ਨੀਂਦ ਚ ਖਿੜਦੀਆਂ ਹਨ
 ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ ਬਣ ਕੇ
 ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਮਚਲਦਾ?
 ਜੇਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ
 ਦੋਨੇ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ 'ਤੇ ਰੀਘਦੀ ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ
 ਸੁੱਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ

ਉਮਰ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਧੁੱਪੇ ਪਾਏ ਕਪੜੇ ਹਵਾ ਚ ਹਿੱਲਦੇ ਹਨ
 ਪਾਸ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
 ਪਾਸ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ॥

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਮਰਸੀਆ

ਸੂਰਜ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਜਲ ਵਿਚ ਰੋਵਣ ਮੱਛੀਆਂ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਇਕ ਤਾਰਾ ਟੁੱਟਾ ਅੰਬਰੋਂ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਰਾਤ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀ ਛਾ ਗਈ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਟੁੱਟੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਰੂਹ ਵਿੰਨ੍ਹੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਾਲਮਾਂ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਯਾਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਸੌਂ ਗਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਮਾਰਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗੀ ਕਹਿਰ ਦੀ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਪੰਜ ਆਬ ਨੂੰ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਸਭ ਅੱਖਰ ਝੂਠੇ ਪੈ ਗਏ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਖੂਨ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਇਕ ਪੰਛੀ ਉੜਿਆ ਰਾਖ ਚੋਂ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਹਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਰਜ ਉੱਗਿਆ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ

ਲੰਦਨ ਪਾਰਕ ਦਾ ਮੋਰ

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਕੂਕਾਂ ਵਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡੀ ਰਾਤ, ਲਹੂ ਸਿੰਮਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਰੰਗ ਹੱਸਦਾ ਰਿਹਾ, ਰੰਗ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਪਿੰਡੇ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜੇ, ਜੱਗ ਹੱਸਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਕਿਥੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਹੈ ਬੂਰ, ਇਹੋ ਲਭਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਪਿਆਸ ਮਚਦੀ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਦੱਬਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਮਿੱਠੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ, ਪੱਰ ਤੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜੰਗਲੇ ਚ ਪੈਲ ਪਾਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦੇਖੀ
ਨਾਲੇ ਝੁਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਨਾਲੇ ਨੱਚਦਾ ਰਿਹਾ॥

ਵੀਕਐਂਡ ਸਫ਼ਰ

ਸੜਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਫ਼ਾ-ਦਰ-ਸਫ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਅਨੁੱਚੇ ਵਿਚ ਮੋਟਰਵੇਅ 'ਤੇ ਬਰਫ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਹੈ
ਚੁਪਚਾਪ ਸਾਂਤ

ਕੋਚ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ
ਇਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤੀਉੜੀਆਂ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਚੁਪਚਾਪ
ਕੋਚ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਵਿਚ ਡਿਗ ਰਹੀ ਬਰਫ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀਆਂ

ਧੌਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ
ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਬਰਫ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ

ਗਰਭਵਤੀ ਕੁੜੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ
ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਬਰਫ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ

ਸੁਹਣੇ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਬਰਫ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ

ਚੁਪਚਾਪ ਸਾਂਤ
ਅਨੁਚੇ ਵਿਚ ਮੋਟਰਵੇਅ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕੋਚ

ਸੜਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਫਾ-ਦਰ-ਸਫਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ॥

ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ

ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਉਛਲੀ ਜਾਂਦਾ
ਜਿੰਦਾਂ ਰਬੜ ਦਾ ਬਾਵਾ ਹੋਵੇ
ਟੱਪਦਾ ਰਿਹਾੜ ਕਰਦਾ ਬੱਚਾ ਹੋਵੇ
ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਾਬੀ ਹੈ
ਪਰ ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ
ਇਸੇ ਲਈ ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਗਰਾਰੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ ਹੈ
ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਖੁਦਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਖੁਦ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਬੰਦਾ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਜੰਮਣ-ਭੋਂ

ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ ਦੇ ਨਾਂ

ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਛੱਡ ਗਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਿਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ।
ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ
ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਆਇਆ ਜਾਂ ਗਇਆ ਨਹੀਂ
ਉਹ ਕਿਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਜੋਗਾ
ਉਹ ਓਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਪਣੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਲੱਗਾ
ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਖਬਰ ਹੈ
ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਇਹਾ ਸੋਚਦੀ ਹੈ

ਪਰ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਬੰਦਾ
ਨਾਸਮਝੀ ਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਔਂਸੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਈਦ ਦੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਰੇਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਗੱਡੀ ਉਡੀਕਦਿਆਂ
ਆਖਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹੀ ਹਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਪਰ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਿਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ।

ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ

1

ਚਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ
ਨੀਲੀ ਬੱਤੀ ਦੀ ਜਾਗਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਗਦੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਡੱਬੇ ਚ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਰੂੰ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ
ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਡਰੋਂ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ
ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਹ ਪਟੜੀ ਦੇ ਨੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਡੱਬੇ ਚ ਨਹੀਂ
ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹਨ
ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਫ਼ਰ ਸੌਖਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਚਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ

2

ਚਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਬੈਠੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ
ਗਾਚਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਗਦੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਮੰਦਿਰ ਚ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ
ਮੌਤ ਦੇ ਡਰੋਂ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ
ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੁਣ ਇਹ ਪਟੜੀ ਦੇ ਨੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਡੱਬੇ ਚ ਨਹੀਂ
ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹਨ
ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਫ਼ਰ ਸੌਖਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਚਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਬੈਠੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ

3

ਚਲਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਚ ਬੈਠੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ ਝਾਕ ਰਹੇ ਹਨ
ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹਨ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਔਖਾ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਚਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿਚ

ਲਸਣ

ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਪਰਦੇਸੀਂ
ਜਦ ਕੋਈ ਵਤਨੀ ਭਉਂਦਿਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਵੇ
ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੋਖੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਉਸ ਵਲ ਧਾਂਦੇ
ਸੁੱਖਸਾਂਦ ਪਿੰਡ ਗਵਾਂਢ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ
ਤੰਦ ਜਿਹੀ ਫਿਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਨਫ਼੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
ਮੀਲਾਂਬੱਧੀ ਪਸਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ
ਜਦ ਖੇਤ ਮਜ਼ੂਰਨ ਬੀਬੀਆਂ ਖਾਤਿਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਲਫਜ਼ **ਲਸਣ** ਜਦ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਇਆ
ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੀ ਅਪਣੀ
ਦੂਰ ਪਰਦੇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ਆਮਦੀਦ ਬੁਲਾਵੇ

ਹੱਥ ਮਿਲਾਵੇ ਜੱਫੀ ਪਾਵੇ ਖੈਰ ਮਨਾਵੇ
ਇਕ ਪਲ ਲਫਜ਼ ਲਸਣ ਵੀ ਮਿਸਰੀ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਲੱਗਾ।

ਪਰ ਸਾਗਰੋਂ ਵਿਛੜੀ ਮੱਛਲੀ ਵਰਗੇ
ਲਫਜ਼ ਵੀ ਜੂਨ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ
ਮਾਅਨੇ ਹੋਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ
ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੁਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਏਥੇ ਲਫਜ਼ ਲਸਣ ਦਾ ਮਤਲਬ -
15 ਡਾਲੇ ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ
ਘੜੀ ਦੀ ਟਿਕ ਟਿਕ
ਡਾਰ-ਵਿਛੁੰਨੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ
ਗਹਿਣੇ ਸੂਟ ਕਬੀਲੇਦਾਰੀ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ
ਪਰਲੋਭਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਭਵਜਲ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਰਲੀ ਟਾਵੀਂ ਮੱਛੀ
ਜਾਲ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛੁਡਾ ਸਕਦੀ ਹੈ॥

ਖੇਡ

ਚੰਨ ਮਾਮਾ ਇਸ ਖੇਡ ਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਹੀ-ਮੈਨ ਟੈਲੀ ਦੀ ਗਾਰ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬਿੱਲਾ
ਤੇ ਕਲਮੂੰਹਾਂ ਮੌਨਸਟਰ
ਮਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਨਬੀ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ -
ਸ਼ੀਬਾ...ਸ਼ੀਬਾ...
ਸ਼ੀਬਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ
ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਅਪਣਾ ਸਾਈਕਲ
ਨੀਂਦ ਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਦੁੜਾਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।
ਹੀ-ਮੈਨ ਡੌਨਲਡ ਡੱਕ ਮਿੱਕੀ ਮਾਊਸ
ਹਲਕ ਸਪਾਈਡਰਮੈਨ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾਉਂਦੇ
ਵਗਦੇ ਟੈਲੀ ਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਨਬੀ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਚੁੱਪਚਾਪ ਹੈਰਾਨ
ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਇਹਦੀ ਹੁਣ ਉਡੀਕ ਕਿਸਨੂੰ ਹੈ?

* ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਮਰੀਕੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਲਫ਼-ਲੈਲਾ ਤੇ ਪੰਚਤੰਤਰ ਹਨ। ਨਬੀ (ਨਵਰੋਜ਼) ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਪੁਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ

...

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅੱਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ
ਉਹਦੀ ਮਹਿਕ ਆਖਦੀ ਹੈ -
ਬਾਹਰ ਆਓ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ...

ਅੱਜ ਅਸੀਂ

ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਕਈ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ
ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵਾਂਗੇ -

ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ
ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਥੇ ਹਨ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਕੌਣ ਭਾਗਾਂਭਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾਂ
ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅੱਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ॥

ਕਲਾਮ ਵਲੈਤੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨਾਲ

1
ਮਨ ਦੇ ਓ ਪਰਦੇਸੀਓ
ਸਭ ਦੇਸ ਪਰਾਏ।
ਨਦੀ ਪਹਾੜੋਂ ਉਤਰੇ
ਨਾ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਏ।
ਉਹ ਤਾਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੀ
ਵਲ ਸਾਗਰ ਧਾਏ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਅਣਹੋਣੀ ਕਰਦੇ
ਨਦੀਆ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ
ਦਿਲ ਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਭਰਦੇ।

ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਆਖਦੇ
ਕਿ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਆਂਵਦੇ
ਪੰਛੀ ਤੇ ਪਰਦੇਸੀ।

ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਛੀ
ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਪਰਦੇਸੀ
ਉਡ ਉਡ ਕੇ ਨੇ ਜਾਂਵਦੇ
ਜੋ ਅਪਣੇ ਦੇਸੀ।
ਦੇਸ ਤਾਂ ਯਾਰੋ ਐਸਾ ਬਣ ਹੈ
ਨਾ ਕੋਈ ਰੁੱਖ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪੰਛੀ
ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਖ ਸੱਜਣ ਹੈ।

2

ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਮੋਢਾ
ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ
ਤੁਸੀਂ ਰੋ ਸਕਦੇ ਹੋ।
ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ
ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ
ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਪਰ ਕੀ ਕਰੀਏ
ਹੁਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹੀਏ।
ਨਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਕੋਈ ਮੋਢਾ
ਰੋਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਇੰਡੀਆ ਜਾਵਾਂ
ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੇ ਕਿਸਦਾ ਜਾਇਆ।
ਉਹ ਤਾਂ ਆਖਣ ਹੋਈ ਕੀ 'ਗਰਬਰ'
ਕੌਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ਰੰਗੀ ਗੋਰਾ
ਗਿਟਮਿਟ ਕਰਦਾ
ਸਾਹਬ ਵਲੈਤੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਸਾਹਬ ਵਲੈਤੀ
ਉਸ ਪਿਉ ਦਾ ਜਾਇਆ
ਜੋ ਕੋਠੀ ਬੰਗਲਿਆਂ ਸੋਨੇ ਖਾਤਿਰ
ਬੇਵਤਨਾ ਬੇਗ਼ੈਰਤ ਹੋ ਕੇ
ਦੇਸ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਨੱਠਾ ਆਇਆ।

ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੈਂ ਕਾਤਿਲ ਤੂੰ
ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਹੈਂ ਕਾਤਿਲ ਤੂੰ
ਮੇਰੇ ਹਾਸੇ ਯਾਦਾਂ ਰੀਝਾਂ ਦਾ
ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਹੈਂ ਕਾਤਿਲ ਤੂੰ।

ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰਾ ਸੁਪਨੇ ਜਾਇਆ
ਸਵੇਰ ਪਹਿਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ
ਮੈਂ ਵੀ ਚਾਹਵਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਾਂ
ਰੂਪ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ।

ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਬੋਲੀ
ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ
ਕਿੰਜ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂ ਆਖਿਰ
ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ।

ਛੋਕਰਵਾਧਾ ਗੁਲਾਂ ਕਢਦਾ:
ਪਾਕੀ, ਕਾਲਾ, ਕੰਜਰ
ਨ ਕਦੇ ਦਿਖਾਏ ਤੈਨੂੰ
ਮੈਂ ਸੀਨੇ ਵੱਜਦੇ ਖੰਜਰ।
ਪਾਕੀ ਤੋਂ ਫਿਰ ਪੰਕੀ ਬਣ ਕੇ
ਬਦਲੇ ਅਪਣੇ ਨੈਮ
ਗੁਰਪਾਲ ਤੋਂ ਗੈਰੀ ਬਣ ਗੇ'

ਸਰਬਜੀਤ ਤੋਂ ਸੈਮ।

3

ਦੇਸ਼ੋਂ ਚਲ ਕੇ ਲੰਦਨ ਉਤਰੇ
ਜੇਬੀਂ ਸਨ ਤਿੰਨ ਖਾਬ -
ਪਹਿਲਾ ਖਾਬ ਸੀ ਘਰ ਦਾ ਮਿੱਠਾ
ਦੂਜਾ ਉੱਚੀ ਜਾਬ
ਤੀਜਾ ਖਾਬ ਸੀ ਪੁਤ ਧੀਆਂ ਦਾ
ਫਸਿਆ ਵਿਚ ਅਜਾਬ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗੂੰ ਤਿੜਕੇ ਸੁਪਨੇ
ਖਿਲਰੇ ਬਣ ਕੇ ਕੰਡੇ
ਪਲਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਚੁਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ
ਅੰਗ ਹੋਣਗੇ ਠੰਢੇ।

ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਖਾ ਲਈ
ਬਾਕੀ ਖਾ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤਾਂ
ਨਾ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਜਾਨੀ
ਰੋਵੇਂ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ ਥਾਂ।

ਨਾ ਹੁਣ ਮੋਰ ਕਲਹਿਰੀ ਬੋਲੇ
ਨਾ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਖਿੜਦੀ
ਨ ਹੁਣ ਬੂਰ ਅੰਬਾਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ
ਹੁਣ ਨਈਂ ਜਵਾਨੀ ਭਿੜਦੀ।

ਹਰ ਪਾਸੇ ਜਦ ਕੋਈ ਨਾ ਦਿਸਦਾ
ਲੈ ਬੈਠੋਂ ਫੇਰ ਗਲਾਸੀ
ਆਪੇ ਕੈਦ ਸਹੇੜੀ ਕੋਲੋਂ
ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਖਲਾਸੀ॥

ਮੂਰਤਾਂ

ਕੰਧ ਦੇ ਉੱਤੇ ਮੂਰਤ ਟੰਗਿਆਂ
ਕੰਧ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
ਜਿਸ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ
ਅੰਗਸੰਗ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੋਵਣ
ਓਸੇ ਨੂੰ ਘਰ ਕਹਿੰਦੇ

ਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਨਿੱਕੀ ਬਾਰੀ
ਜੋ ਰੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ
ਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਕੰਧ ਦਾ ਆਲਾ
ਜਿਥੇ ਜਗਦਾ ਦੀਵਾ
ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਦਿੰਦਾ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

ਕੋਈ ਨਿੱਕੜਾ ਹੱਥ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਬੰਟੇ ਰਖਦਾ
ਕਲਮ ਦਵਾਤ   ਚਿੱਥੀ ਹੋਈ ਪੈਨਸਿਲ

ਟੁੱਟਾ ਭੁਰਿਆ ਬਟਨ ਕੋਟ ਦਾ
ਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਨਿੱਕਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ
ਅਸੰਖ ਅੱਕਾਸੀ ਵਾਲਾ

...

ਯਾਦਾਂ ਮੈਂ ਤੋਂ ਸਤ ਕੇ
ਮੁਸਤਕਬਿਲ ਵਿਚ ਛਾਲ ਲਗਾਈ।
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੇ ਲਈ
ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਾਲ ਚਲਾਈ।
ਪਰ ਉਹ ਦੇਣ ਨਾ ਡਾਹੀ
ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਮਰ ਕੇ ਤਰਨਾ ਨੂੰ ਜਦ ਤਾਈਂ।
ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤਰ
ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਨ ਦੋ ਕਿਨਾਰੇ।
ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਦੋਹਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵੱਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਤੀਜਾ ਕੰਢਾ ਲਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ॥

...

ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ਮੁਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ।

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਵਣ
ਚੁੱਕਾਂ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿਆਂ, ਜਦ ਦਿਲ ਕਰੇ

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਵਣ
ਉਡ ਉਡ ਕੇ ਮੁੱਕ ਜਾਵਣ, ਨ ਕੋਈ ਹੰਝ ਭਰੇ

ਲੱਖ ਚਾਹਿਆ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਜੇ ਹੋ ਜਾਵੇ
ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਇਹ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ
ਭਰ ਲੈਣ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ
ਨ ਕੋਈ ਯਾਦ ਰਹੇ ਨਾ ਸੁਧ ਰਹੇ

ਜਦ ਵੀ ਤੁਰਦਾਂ ਪੈਰੀਂ ਟੇਪਾਂ ਉਲਝਦੀਆਂ
ਗੀਤ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਾਹਵਾਂ 'ਤੇ
ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਹਵਾਈ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ
ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਲਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਮਨ ਖੁੱਸਦਾ ਸੋਚੀਂ ਪੈਂਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ -
ਇਹ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਇਨ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਸੀ

ਘੁੱਗੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨੀਂ ਜਦ ਪੈਂਦੀ ਹੈ
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਕੰਬ-ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਨ ਉਡਦਾ ਨ ਕੁੰਦਾ ਤੇ ਨ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਏਹੀ ਰਿਹਾ ਜੇ ਹਾਲ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ਮੁਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ॥

ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ

ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ

ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਕੇ
ਦਿਲ ਮਚਲੇ ਅੱਖ ਲਿਸ਼ਕੇ

ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ
ਨੀਲੀ ਤਿਤਲੀ
ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ
ਯਾਦਾਂ ਅੰਦਰ ਯਾਦਾਂ ਬੁਣਦੀ

ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ -
ਕੋਲ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ
ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ
ਮੋਰ ਦੀ ਪਾਇਲ
ਚਿੱਟਾ ਹੰਸ
ਤੇ ਕਾਲੀ ਬੱਦਲੀ
ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ
ਇਹ ਤਾਂ ਚੇਤੇ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ
ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਚਿੱਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਨੇਰੀ ਵਗਦੀ
ਠਕ-ਠਕ ਕਰਦਾ ਬੰਦ ਨ ਹੁੰਦਾ
ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ

ਸੰਝ-ਸਵੇਰੇ ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀਂ
ਮਘੀ ਹੋਈ ਮਹਿਫਲ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ
ਨਾਲ ਪਏ ਸੱਜਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚੁਰਾ ਕੇ
ਸੇਜ ਤੋਂ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਉਠ ਕੇ
ਮਨ ਅੱਬਰਾ ਦੂਰ ਵੀਰਾਨੇ ਰਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਦੌੜਨ ਲਗਦਾ
ਬੋੜੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਬ ਜਾ-ਜਾ ਖਹਿੰਦਾ
ਨਾਲ ਕਬੂਤਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ ਆਲ੍ਹਣੇ ਪਾਏ
ਫਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਬਿੱਠਾਂ ਕਰ-ਕਰ ਮੈਲੀਆਂ ਕਰੀਆਂ
ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਬਦਰੂਹ ਲਭਦਾ
ਜਿਸਨੇ ਜਕੜ ਸਦਾ ਹੀ ਰੱਖੀਆਂ
ਨਿੱਕੇਪਨ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਯਾਦਾਂ
ਜਵਾਨ ਰੁੱਤ ਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ

ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ
ਮਨ ਚੰਦਰਾ ਬਸ ਭਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ
ਜੇਲਖਾਨੇ ਨਾ' ਸਿਰ ਟਕਰਾਉਂਦਾ
ਜਿਥੇ ਬੰਦ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ

ਉਮਰ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲ ਲੰਮੇਰੇ
ਉਤਦਾ ਫਿਰੇ ਵਰੋਲਿਆਂ ਵਾਂਙੂੰ
ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ
ਜਿਥੇ ਯਾਰ ਸੂਰਮੇ ਮਾਰੇ ਮਾਣ-ਵਿਗੁੱਤੇ
ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨਕਾ
ਨਾ ਫਰਿਆਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ
ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਕੋਈ ਟੁੱਟਦਾ ਤਾਰਾ
ਜਗ-ਬੁਝ ਦੀਵਾ
ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਅੱਗੇ ਬੱਦਲੀ॥

ਏਕ ਬੇਵਫ਼ਾ ਹਸੀਨਾ ਕੇ ਨਾਮ

1

ਕੰਬਦਾ ਬਰਬਰਾਉਂਦਾ ਝਿਜਕਦਾ
ਤੇਜ ਚਾਕੂ ਦਾ ਫਲ
ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ
ਤੇਰੀ ਕੁੱਖ ਚ ਡਿਗਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਧਸਦਾ-ਧਸਦਾ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਚੀਖ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਪੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦਾ
ਇਹ ਕਤਲ ਹੈ
ਜੋ ਮੈਂ ਜਾਗਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਇਹ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਹੈ
ਜੋ ਨਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਨ ਤੂੰ ਮਰਦੀ ਹੈਂ ਨਾ ਮੈਂ ਮਰਦਾ ਹਾਂ।

2

ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਖੂਨ ਸੀ
ਤੇਰੀ ਸਾਹਰਗ ਚ ਧੜਕਦਾ
ਤੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ
ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਗਿਆ
ਤੇਰਾ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨਾ
ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਸੀ॥

ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ

ਚਿੱਟਿਆਂ ਬਨੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਕਾਂ
ਸਾਨੂੰ ਆਇਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਛਾਣੇਗਾ ਵੀ ਨਾ।
ਵਿਹੜਿਆਂ ਚੋਂ ਉੱਠਦੇ ਵਰੋਲਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ
ਦੂਰ ਸੁੱਟੇਗੀ ਉਤਾ, ਕੋਈ ਜਾਣੇਗਾ ਵੀ ਨਾ।
ਕਿਸ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਦਿਖਾਵਾਂਗੇ ਦਿਲ
ਜਦੋਂ ਜਾਗੀ ਨਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਮਾਂ।
ਸਵੇਰਾਂ ਦੇ ਭੁੱਲੇ ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਜਿਹੜੇ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਗਏ॥

ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਭਰੀ ਅੱਖ ਸਾਡੀ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਖੱਟੀ
ਜੱਗ ਜਿਤ ਕੇ ਵੀ ਸਾਰਾ, ਬਾਜ਼ੀ ਮਾਤ ਪੈ ਗਈ।
ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਧੁੱਪ ਅਸੀਂ ਗਾਹੇ ਚਾਰੇ ਚੱਕ
ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ਦਿਨ ਉੱਤੋਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ।
ਸਾਰੇ ਮਚਿਆ ਤੂਫ਼ਾਨ, ਚੁੱਪ ਹੋਈ ਜਿੰਦ ਜਾਨ
ਲੰਮੀ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਸਾਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਕੱਟੀ।
ਸਵੇਰਾਂ ਦੇ ਭੁੱਲੇ ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਜਿਹੜੇ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਗਏ॥

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਉਹ ਗਏ ਰਾਹ ਮੁੱਕ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੱਲਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਉਹ ਗਏ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ।
ਹਰ ਪੈਰ ਹਰ ਸਾਹ ਜਿਹੜੇ ਰਹੇ ਅੰਗਸੰਗ
ਉਹ ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਗਏ ਕਿਥੇ ਲੁਕ।
ਸਾਰੇ ਅਲਖ ਜਗਾਈ ਕਿਸੇ ਖੈਰ ਵੀ ਨਾ ਪਾਈ
ਰੂਹ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਨਾ ਟੁਕ।
ਸਵੇਰਾਂ ਦੇ ਭੁੱਲੇ ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਜਿਹੜੇ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਗਏ॥

ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਾਸ

ਮੇਰੀ ਉਹ ਹਾਨਣ
ਮੈਨੋਪਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲ ਜਾਏ!
ਹੁਣ ਵੀ ਜਦ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਆਂਦੀ
ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬਸ ਹੁੰਦੀ
ਦਿਲ ਦੀ ਬਾਤ ਕਹੀ ਨ ਜਾਂਦੀ।

ਬੰਦਾ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਵੀ
ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਹਾਨਣ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਸਮਝਦਾ।

ਉਸ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਨਈਂ ਕਾਜ ਰਚਾਇਆ
ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਲਗਦਾ ਚੰਗਾ
ਉਡੀਕ ਮੇਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਕੰਘੀ ਕਰਦੀ
ਨਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਔਸੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ
ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲ ਜਾਏ!
ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਆਖ ਹੀ ਦੇਣਾ -
ਚਲ ਉਠ ਚੱਲੀਏ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਖਾਬਾਂ ਦਾ ਰਾਣਾ।

ਬੜੇ ਭਾਈ ਦੀ ਮੱਤ ਚੇਤੇ ਆਂਦੀ -
ਜੇ ਤੈਂ ਕੁੜੀ ਫਸਾਣੀ
ਨ ਕਾਹਲਾ ਨਾ ਹੋਲਾ ਵੱਗੀ!

ਮੈਂ ਘਾਟ-ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ
ਮਿੱਟੀ ਛਾਣੀ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ
ਝੰਡੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ।
ਗੱਲ ਈ ਕੋਈ ਨੀਂ

ਦੁਜੀ, ਹੱਦ ਤੀਜੀ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਹੀ
ਦਿਲ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਰਨਾ।
ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਝਟ ਮੰਨ ਜਾਣਾ ਹੈ!
ਉਡੀਕ ਮੇਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ
ਐਵੇਂ ਜੂਨ ਗੁਆਈ ਜਾਂਦੀ।

ਰਲ ਕੇ ਦੋਹਵੇਂ
ਫ਼ਾਇਰਪਲੇਸ ਚ ਲੱਕੜਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲਾਂਗੇ
ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕਰਕੇ ਕੌਫ਼ੀ ਪੀਣੀ
ਸੋਹਣੀ ਧੀ ਜਨਮੇਗੀ।

ਧੌਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਲੇਖਾ
ਉਹ ਜਿਕਣ ਆਖੂ ਓਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨਾ।

ਬਸ ਏਨੀ ਕੁ ਹੈ ਇੱਛਿਆ ਰੱਬ ਜੀ
ਜੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਏ
ਦਾਤਾ ਜੀ ਤੇਰੇ ਦਰ ਕਾਹਦਾ ਘਾਟਾ॥

ਕਊਏ

ਮੱਲ ਬਨੇਰੇ ਬੈਠੇ ਕਊਏ
ਹਿਜਰਾਂ ਕੀਤੇ ਕਾਲੇ ਕਊਏ

ਠੂੰਗੇ ਮਾਰਨ ਰੋਟੀ ਖੋਹਦੇ
ਮਲ ਮਲ ਸਾਬਣ ਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਕਊਏ

ਬੰਦੇ ਵਾਂਙੂੰ ਹਉਂ ਦੇ ਮਾਰੇ
ਬਸ ਅਪਣਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਕਊਏ

ਕੈਸੇ ਰੱਬ ਨੇ ਜੀਅ ਬਣਾਏ
ਤੇ ਕੀ ਨਾਮ ਧਰਾਇਆ ਕਊਏ

ਨਿਤ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਕਾਹਲੇ ਕਾਸਿਦ
ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਕਊਏ

ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਡਿੱਠਾ
ਉਹ ਕੰਮ ਕਿਦਾਂ ਕਰਦੇ ਕਊਏ

ਉਮਰਾਂ ਜੇਡੀ ਹੈ ਝੜੀ ਹੈ ਲੱਗੀ
ਭਿੱਜੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਊਏ

ਆਪੋ ਅਪਣੀ ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ
ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਕਊਏ

ਵਕਤ

ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਵਕਤ ਨੇ ਪੁੱਛਦੇ
ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨ ਪਤਾ ਹੈ

ਇਹ ਜੋ ਵੇਲਾ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਾਂ
ਇਹ ਤਾਂ ਘੜੀਆਂ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ

ਵਕਤ ਹਰਫ਼ਾਂ ਚ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ
ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ ਸੁਰ ਸਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ

ਇਹ ਕਿਸ ਜਿਰਹਾ ਚ ਪਾਯਾ ਹੈ ਖੁਦਾਯਾ
ਮੈਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨ ਜਾਣਾ ਕੀ ਕਯਾ ਹੈ

ਧਰਮਰਾਜੇ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਏਸੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਲੱਗੀ
ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਓਸੇ ਨੇ ਸਜਾ ਹੈ

ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਦੈਨਯੂਬ ਨਦੀ ਦੇ ਗੱਭੇ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬੁੱਤ ਬਣ ਬੈਠੇ
ਮਾਛੀ ਬੁੱਢੜੀ ਤੇ ਬੱਚਾ
ਸੋਚੀ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਇੱਕੋ ਮੱਛੀ ਬਾਰੇ
ਜੋ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਫਸਣੀ

ਮਾਛੀ ਅੱਭੜਵਾਹੇ ਵਾਜਾਂ ਕਢਦਾ
ਮੱਛੀ ਸੱਦਣ ਖਾਤਰ -
ਬੱਚਾ... ਬੱਚਾ...

ਪਰ ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਫਸਦੀ

ਜਣੇ ਹਾਰ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਨੋਟ: ਇਸ ਫਿਲਮ ਚ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨ ਵੇਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਜ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਸੀਪੀਆ (ਲਾਲ-ਭੂਰੇ) ਰੰਗ ਚ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਤਕ ਮੈਂ ਹੰਗਰੀ ਦੇਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ

ਟਟਹਿਣੇ

ਬਾਹਰ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਪਹੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡੀ ਧੂੜ ਸੌਂ ਚੁੱਕੀ ਹੈ
ਆਓ ਟਟਹਿਣੇ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਈਏ
ਅੰਦਰ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੀਸੇ ਦੀ ਗੜਵੀ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ
ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ

ਇਹ ਟਟਹਿਣੇ ਨੂਰੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਕਾਲੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੀ ਬੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ
ਲੁਕਣਮੀਚੀ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਭੱਜਣ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਟਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ

ਕੀ ਇਹ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਸਮਝਣ
ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ
ਮਾਦਾ ਜਦ ਨਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ
ਤਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਜਗਦੀਆਂ
ਇਹ ਪਟਬੀਜਣੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਕੇ ਨੇਰੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ
ਸੁਬਹ ਨੂੰ ਜਿਸਦੀ ਫ਼ਸਲ ਝੂਮਦੀ
ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਮਝਣ ਇਹ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਗਦੀ ਬੁਝਦੀ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ

ਰਿਹਾਈ ਵੇਲੇ ਕੈਦੀ

ਇਕ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕੈਦ ਵਿਚ
ਦੂਜਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਕੈਦੀ ਖ਼ਿਲਾਅ ਵਲ
ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਗਾਂਹ
ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਰਗ ਵਲ ਵਧੇ
ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਫੁਟ ਨਿਕਲੇ

ਕੈਦੀ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਜੰਫੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਦੋਹਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਆਜ਼ਾਦੀ
ਪੈਰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿੰਨੀ ਠੋਸ ਹੈ
ਤੇ ਉਹ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਫੁਲਸਟੋਪ

ਕੋਟ ਨਛੱਤਰ ਗਾਹ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲੱਥਾ
ਉਸ ਅਪਣਾ ਸਿਰ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਪਰ ਰੱਖਾ
ਮੈਂ ਆਖਿਓਂ ਸੂ: ਜਾਨ ਪਿਆਰੀਏ ਕੁੜੀਏ
ਆਪਾਂ ਦੋਹਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੀਏ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਲਸਟੋਪ ਕਢ ਧਰੀਏ
ਹਯਾਤੀ ਫੁਲਸਟੋਪ ਨਾ ਜਾਣੇ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਦੀਆ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਹਰ ਦਮ ਵੱਗੇ
ਬੋਲੀ ਹੀ ਹੈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ
ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਦੋਹਵੇਂ ਵਗਦੇ ਰਹੀਏ
ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਗਾਥਾ ਦੇ ਵਿਚ ਹਰ ਬੋਲ ਹਰ ਹੁੰਗਾਰਾ
ਜੋ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਹੈ ਆਉਂਦਾ
ਉਹ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਕਿੰਜ ਲੱਥੇ

ਹੌਲੀ ਫੁੱਲ ਉਹ ਕਾਇਆ ਚੁੰਮ ਕੇ ਬੋਲੀ:
ਮੇਰਿਆ ਸੱਜਣਾ, ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਡੁੱਬਾ
ਫੁਲਸਟੋਪ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਫੁਲਸਟੋਪ ਖ਼ਿਆਲੀ ਹੈ

ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦਤੀਏ

ਖਿਆਲ ਹਮਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ
ਮਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ
ਪਰਛਾਵੇਂ ਹਨ ਖੰਭ ਸ਼ੈਆਂ ਦੇ
ਸ਼ੈਆਂ ਪੰਖ ਲਗਾ ਕੇ ਉਡਣ
ਲਭਣ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨੀਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨੇ ਜਿੱਡਾ ਮੇਚਾ ਨੀਦ-ਕਲਾਵੇ ਜਿੱਡਾ
ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦਤੀਏ ਮਤ ਸਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ।

ਇਸ ਜਾਗਣ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਨਾ ਮਿਲਿਆ
ਹੱਸ ਕੇ ਨੱਚ ਕੇ ਤਾਤੀ ਮਾਰ ਭੁਲਾਇਆ ਦੁੱਖ ਨੂੰ
ਜੀਣ ਦਾ ਕੁਝ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ
ਜਲ ਥਲ ਗਾਹਿਆ ਸ਼ਹੁ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ
ਉਤ ਉਤ ਹਾਰ ਗਏ ਪਰਛਾਵੇਂ
ਜਗ ਢੂੰਡ ਢੂੰਡ ਹਉਂ ਖੱਕਾ
ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦਤੀਏ ਮਤ ਸਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ॥

ਤਿੰਨ ਪੋਸਟਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਦਾ ਯੁਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ ਸਾਨ ਫ੍ਰੈਂਸਿਸਕੋ
ਚ ਪਿਆ ਲੱਕੜ ਦਾ ਹੱਥ

ਬਾਬਾ

ਮੈਂ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਾਵਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮਣ ਦੇ।

ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਸੀਸੇ ਚ ਮੜਿਆ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਰ
5 ਵੁਡ ਸਟ੍ਰੀਟ ਸਾਨ ਫ੍ਰੈਂਸਿਸਕੋ ਚ
ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਾਹਿਲ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ
ਜਿਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੱਥ
ਤੇਰੇ ਵਾਂਙ
ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨੂੰ
ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੈ

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ ਸੀ
ਇਸ ਹੱਥ ਨੇ ਵੀ 1964 ਚ ਤੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਇਕ ਦਿਨ ਅਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ
ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਇਹਦੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਚੋਂ
ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ
ਕੋਈ ਪਲ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਸੀ
ਇਹ ਹੱਥ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਨੂੰ
ਉਸ ਖੁੰਝੇ ਹੋਏ ਪਲ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ
ਇਹ ਹੱਥ ਓਦੋਂ ਤਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ
ਜਦ ਤਕ ਵਕਤ ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜਦਾ ਰਹੇਗਾ

ਜਦ ਤਕ ਵਕਤ ਫੁੱਲ ਵਾਂਙ ਝੜਦਾ ਰਹੇਗਾ
ਜਦ ਤਕ ਵਕਤ ਸੁਗੰਧ ਬਣ ਕੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ

ਇਹ ਬਾਂਹ ਸਚਮੁੱਚ ਤੇਰੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ
ਇਹ ਸਚਮੁੱਚ ਸਾਡੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ
ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ
ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ

ਜਦ ਇਨਸਾਨ ਨਿਹੱਥਾ ਹੋਵੇ
ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਲਵਾਰ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ
ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਹੱਥ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਵਧੀ ਹੋਈ ਭੁਜਾ

ਤੇਰੀ ਇਹ ਬਾਂਹ ਤੇਰਾ ਇਹ ਹੱਥ
ਤੇਰਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ
ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ
ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੱਥ

ਜਿਵੇਂ ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਵਲ ਵਧਦੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਲ ਵਧਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ ਸਿਰ ਵਲ ਵਧਦਾ ਹੈ

ਬਾਬਾ
ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ
ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਂਗਲ ਲਾ ਕੇ ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਪਾ ਦੇ

ਬਾਬਾ
ਕਦੇ ਤੇਰੇ ਇਸ ਹੱਥ ਨੇ ਦਸਤਾਨੇ ਬਗ਼ੈਰ
ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ?
ਜਿਵੇਂ ਜੋੜੇ ਭਰਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਕਾਮਰੇਡ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ

ਬਾਬਾ ਕਦੇ ਤੇਰੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨੇ
ਇਸ ਹੱਥ ਨੂੰ ਲਡਿਆਇਆ ਸੀ?
ਜਿਵੇਂ ਪਿਉ ਤੇ ਪੁੱਤ ਲਾਡ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਰੂੰ ਦੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ

ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਂਦੀ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦੀ ਹੈ

ਬਾਬਾ

ਤੇਰਾ ਇਹ ਹੱਥ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ-ਕਰ ਝੂਰਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਕਦੇ
ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਝੂਰਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ

ਬਾਬਾ

ਯਕਜਹਿਤੀ ਦੇ ਬੰਬ ਨਾਲ
ਅਸੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ
ਪਰ ਇਹ ਬੰਬ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਚ ਹੀ ਚਲ ਗਿਆ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਚ
ਸਾਡੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉੜ ਗਈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੇ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਪਹਾੜ ਰੋਕਣਾ ਸੀ
ਉਹ ਹੱਥ ਉੜ ਗਿਆ ਉਂਗਲਾਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ
ਜਿਵੇਂ ਲਹੂ ਮਾਸ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਰੂਹ ਜਿਸਮ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਬਾਬਾ

ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ
ਜੱਲਾਦ ਸਾਡੀ ਦੂਜੀ ਬਾਂਹ ਵੀ ਵੱਢਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ
ਇਹ ਜੱਲਾਦ ਸਾਡੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗ ਕਟ ਕੇ
ਸਾਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਖੂਹ ਚ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਯਰਕਾਨ ਉਤਰ ਆਇਆ ਹੈ
ਅੱਜ ਮੌਤ ਖੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨੀ
ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਚ ਗਤਕਾ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ
ਤੇ ਇਹ ਪੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪੀਲੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਿੰਦੇ
ਹਿੜ-ਹਿੜ ਹੱਸੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਬਾਬਾ

ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ
ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਅਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਨੇ
ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਇਹ ਬਾਂਹ ਮੁੜ ਪਕੜਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਤੇੜ ਤਕ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ

ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਇਹ ਬਾਂਹ

ਹਵਾ ਚ ਝੰਡੇ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਖੜਗ ਵਾਂਗ ਵਾਹੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਨਾਅਰੇ ਵਾਂਗ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਡਿੱਗਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਬੂਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਲਜਾ ਚੀਰ ਸੁੱਟਾਂਗੇ
ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਚ ਅੱਜ ਗਤਕਾ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ।

12 ਜਨਵਰੀ 1988

ਮੈਕਫਾਰਲੈਂਡ, ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਤਿਲਾਂ ਨੂੰ

ਤੁਸੀਂ ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਕੈਦੀ ਹੋ
ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗੇ
ਅਪਣੀਆਂ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਮੌਤਾਂ ਮਰਨ ਲਈ
ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਪੈ ਕੇ ਸੜਨ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਅਸੀਂ ਭੁਲਾ ਦਿਆਂਗੇ -

ਨਾਮ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ
ਨਾਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ
ਨਾਮ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ
ਨਾਮ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹਕ

ਮੁੜ ਕੋਈ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ
ਲੋਕ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲੈਣਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ: ਰਿਜ਼ਕ
ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ: ਮੁਹੱਬਤ
ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ: ਜੱਦੋਜਹਦ
ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ: ਇਨਸਾਨ

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸਿਰਜਾਂਗੇ
ਮਾਅਨਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲਫਜ਼ ਬਣਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਟੋਪ ਪਾ ਕੇ
ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਵਾਂਗ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦਿਆਂਗੇ
ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ
ਰਾਮਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣੇ ਲੀਤੇ ਪਾ ਕੇ
ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਚਾਈ ਸੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਰਲ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤਿੱਖੜਾ ਤਾਲ ਛੋਹਾਂਗੇ
ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕਰ
ਬੱਈਆ-ਬੱਈਆ ਨੱਚਾਂਗੇ
ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ
ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਦਾਮਨ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ
ਸੁੱਬਾਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਤਰਾਨੇ ਗਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਤੁਸੀਂ ਦੁੱਧਾਂ ਪੁੱਤਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ
ਡਾਲਰ ਦੇ ਤੁਖਮ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ
ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚ ਵੀ ਹੋ
ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਫ਼ਲਸਤੀਨ ਈਰਾਨ ਚ ਵੀ
ਚਿੱਲੀ ਅੰਗੋਲਾ ਮੋਜ਼ੰਬੀਕ ਵਿਚ ਵੀ।

ਇਕੱਲੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ
ਅਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹਨ
ਅਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੇ ਧਰਤ ਗਲਵਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ

ਸੰਨ 2001 ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਾਥੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇਗਾ
ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਜ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਵੋਗੇ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ

ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਮੁਾ ਜਗਦੀ ਰਖਾਂਗੇ
ਲੋਅ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਕਰਾਂਗੇ

ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਕਰੀਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਹਰ ਦਿਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਲ-ਗਿਰਹਾ ਬਣਾਵਾਂਗੇ

ਅਸੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ
ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਚੀਨੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੜਾਹ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ॥

ਲੰਦਨ, ਮਾਰਚ 1988

ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਚਲੋ, ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੋ ਹੋਇਆ
ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ
ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਬੇਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਪਾੜਨਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ
ਪਰ ਭੁਲਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ
ਜਿਵੇਂ ਉਂਗਲਾਂ ਅਚਾਨਕ ਬੇਜਾਨ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਛੂਹ ਜਾਵਣ
ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਿੱਲਣ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਵੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹ ਚ ਟੱਕਰੇ
ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਏ

ਉਹ ਰਹਿਣਗੇ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ

ਜਿਵੇਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਛਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿਆਲ ਬਣਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਪੱਗ ਰੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪਲੇਠੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ
ਪਿਉ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਰੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਵੱਗਿਆ ਲਹੂ ਕਦੇ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ
ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ -
ਪਾਪ ਹੈ ਮਾਸੂਮਾਂ ਗਿੱਧਿਆਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ
ਪਾਪ ਹੈ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਨਾ
ਪਾਪ ਹੈ ਪਲੀਤ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣੀ ਪਾਪ ਹੈ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਡੀ ਵਲ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਹੈ
ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗ ਰਹੀਆਂ
ਤੇ ਆਓ ਉਸ ਦੀਵੇ ਦਾ ਵੀ ਏਹਤਰਾਮ ਕਰੀਏ
ਜੋ ਕੋਈ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਰਖ ਗਿਆ ਹੈ
ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ...

ਲੰਦਨ, ਅਕਤੂਬਰ 1994

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ: ਜੜ੍ਹਾਂ

- ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ -

ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ - ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ, ਅਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਜੇਹੀ ਫਿਕਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਮਾਰ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੱਬੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਵਾਦ-ਮੁਕਤ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ Certainty ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੀ ਫਹੁੜੀ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਸਤਾ ਸੌਖਾ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਵਿਚਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਰਿਕ ਫ਼ਰੋਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬੜੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚੈਲਿੰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਇਹ ਕਾਬਿਲੀਅਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ Fear of Freedom ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘਾ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੈਭੀਤ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਅਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੋਰਨਾਂ 'ਸਿਆਣਿਆਂ' ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨਤਾ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਖੁਦ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਦ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਸ ਕੁਝ-ਕੁਝ 'ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ' ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਚਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇੰਜ ਖੋਖਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਬਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਕਟ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਖੋਖਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਮੋੜ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਹੀ ਮੁੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੋਚ Thought ਤੋਂ ਨਹੀਂ, Meditation on Creative Energy ਤੋਂ ਹੈ। ਅਪਾਰ ਬੀਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲਾਈ ਬਿਰਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਵ-ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਦਾਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਬੀਜ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਅ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੜਦਾ ਹੈ - ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਮੋਹੜੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੀਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਕਵੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ ਪਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਅੰਕੁਰ ਫੁਟਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੀਅ ਹਾਂ
ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਹਾਂ
ਜੁਗ-ਜੁਗ ਜੀਣ ਵਾਲਾ
ਉਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ...

ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਏ ਧਰੇਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
ਦੀਵੇ ਦਾ, ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ, ਜੌਰੇ ਦਾ
ਬੀਅ ਕਿਸਨੇ ਬੀਜਿਆ ਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ

ਬਸ ਇੰਜ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘੁਮਾਰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਘੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਲੀਲਾ
ਵੇਲੇ ਦਾ ਚੱਕ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਆਵੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀ
ਇਹ ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਸਿੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ
ਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਸੱਖਣ ਨੂੰ
ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪ ਸਮੇਵੇ ਉਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ

2.

ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਉਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੋਹੜੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨਿਕਲੇ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੈਦਾਵਾਰ - ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਦਾ ਆਪਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਦਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ - ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ - ਕੋਈ ਐਸਾ ਲੇਖਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਦੋ-ਧਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਵਕਤੀ ਸਿਆਸੀ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਨਤੀਜਾ ਹੋਰ ਰਿਹਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਦੌਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੁਰਕਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੋਧ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਡਲ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਲੇਖਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣ ਦਾ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਉਸਤੋਂ ਬਿੜਕ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਬੇਸਿਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁੜ ਕੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 'ਤੇੜੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਜੂਲਮ-ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸਮਾਜੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੂਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਜਮਾਤੀ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਤਿੱਖੇ ਹੋਣਾ, ਸੋਨ-ਸਵੇਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਾਦ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਸ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਆਪਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲਿਲੂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚਿੰਤਕ ਐੱਮ ਐੱਨ ਰਾਏ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਰਕ Reason, ਇਨਕਲਾਬ Revolution ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕਤਾ Romanticism ਅਜੀਬ ਮਿਲਗੋਭਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਚ ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੈਂਡਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ; ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਝੱਖੜ ਵੀ ਆਖਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਐਨਾ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਦਾ ਤਸੱਵਰ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਬੋਹੜੀਆਂ ਤੇ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੋਨ-ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਤਾਪ ਸੀ, ਪਰ 'ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੇ' ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਜਨਤਕ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਡੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗੇ (*ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਚੱਲੇ, ਸੁੱਕ ਚੱਲੇ...* - ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)। ਉਸੇ ਵਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਜੇਹੇ ਫੋਕੇ ਰੁਜਹਾਨ ਨੇ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਤੋਂ ਲਹਿਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਨ, ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਹਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਅਜਾਈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਾਲਾਤ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਦੇ ਉਲਟ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਓਨੀ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਿਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਧਮਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਹੁਆਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵੀ ਅਭਿਆਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇ ਰੋਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੇ ਠੱਪੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਹ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਵਾਲਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਾਤਕੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੈਮਾਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਿਲਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਖਾਤਕੂ ਵਿਰਸੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਉਹਦੀ ਖ਼ਾਸ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ। ਇਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਤਪੁਣੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ; ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ *ਦਸਤਾਵੇਜ਼*, ਤੇ *ਲਕੀਰ* ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਤੇ *ਆਰੰਭ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਮੋਹਨਜੀਤ) ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ! ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੂਕ ਵਾਂਗ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾੜ-ਕਾੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਨਾਂ ਆਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ - ਪਾਸ਼, ਦਿਲ ਤੇ ਚੰਦਨ ਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੈਂਠ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਲਭਦੇ। ਚੰਦਨ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਵੀ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਥੇ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਕਿਥੇ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ! ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਦੇਖਿਆਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਆਪ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਮੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹਨੂੰ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਇਹਨੂੰ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਅਨੁਰੀ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਰੋਲ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - *ਅਨੁਰੀ ਆਏਗੀ/ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ-ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਣਗੇ...*। ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਜੜ੍ਹਾਂ* ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ *ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ* ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ **ਸ਼ਬਦ** ਪੜ੍ਹੋ:

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ੀਰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਦਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਮਨਾਂ

ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਸਿਰਾਂ ਵਰਗੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਸਨ -
ਜਾਪੁ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕੋ ਹੈ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ; ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸੰਜਮਤਾ, ਚੋਣ ਤੇ ਤਰਾਸ਼ਾਪਨ; ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਅਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣ - ਜਿਥੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਿੱਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਦੇ ਸਚੇਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਜੇਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ; ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਯ ਵਿਚ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਤੰਦ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਚੇਤ ਯਤਨ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਸ ਵੀ ਰਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਦਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਣੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਹਿਜਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਚੰਦੋਏ ਹੇਠ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ -
ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਹੋਣੀ ਦਾ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਠਾਕਰਦੁਆਰੇ ਸੰਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਿੱਖਾ ਦੇ ਵਣ ਭਾਉਂਦਾ ਮਨ ਬਾਂਵਰਾ
ਸੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰ ਭਾਰ ਲਟਕੰਦਾ
ਹੱਥ ਪਸਾਰਾਂ ਕੁਛ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ
ਤੱਕਣਾ ਚਾਹਵਾਂ
ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ

ਉਹ ਕੱਲਿਆਂ ਦਾ ਕੱਲਾ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਕੱਲਾ
ਇਕਲਾਪੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਤਾਂਹੀਉਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਸ ਰਚਾਈ
ਸ਼ਬਦ ਸਾਜਿਆ ਸਿਮਰ ਮਨਾਈ

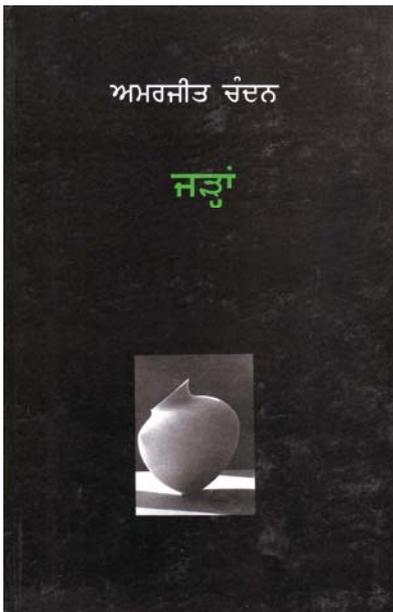
ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ?
ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਸਰਬਗਿਆਤਾ
ਅਲ-ਅਲੀਮ ਮਹਾਖਿਲਾਤੀ
ਇਹ ਘਾਟੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾ ਕਦੇ ਰਚਾਉਂਦਾ
ਬਾਲ ਅਵਾਣਾ ਨਿਸਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਦਰੇਵਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਦਵਿਧਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। **ਕਲਾਮ ਵਲੈਤੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ** ਉਸ ਚਕ੍ਰਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਰੱਬ ਨੇ ਅਪਣੇ ਇਕਲਾਪੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਸ਼ਟੀ ਸਾਜੀ; ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਕਾਹਦਾ ਡਰ? ਉਹਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਕਾਹਦਾ, ਜੋ ਹੈ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ, ਜੋ 'ਉਹਦੀ' ਰਚਾਈ ਖੇਡ ਵੀ ਹੈ। ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਸ ਸਦਕਾ ਕਵੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿਚ Compassion ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਸ ਕਵੀ ਦੇ ਕਾਮ Sensuality and eroticism ਦੇ ਬੇਝਿਜਕ ਇਜ਼ਹਾਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮੇਰ ਤੇ ਨਾਚ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤਹਿਜੀਬ ਦੀ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੱਖਰੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਵਸਲ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਰਅਸਲ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ

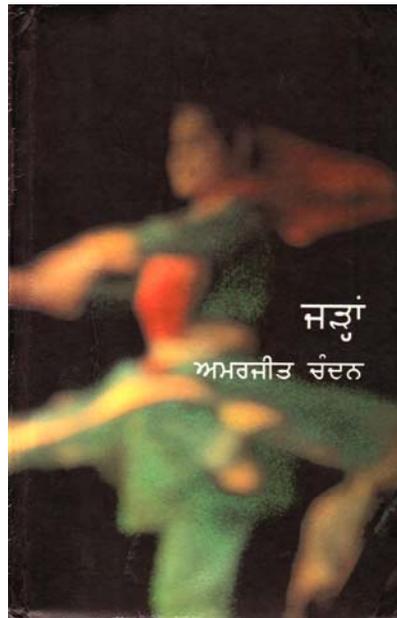
ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਪਕੜ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਅਪਣਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਹੁਪਰਤੀ, ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਤਾਣਾਬਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੰਜੀਵਨ ਜਲਧਾਰਾ ਵਹਾਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਪਣੀ ਸੋਧ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਖੁਦ ਅਪਣੇ ਹੀ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਖਾਤਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ** ਕਵਿਤਾ ਅਜੋਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਐਸੇ ਵਿਆਪਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਨਵ-ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਨੂੰ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਸੋਚਵਾਨ ਗਰੈਮਸੀ ਨੇ 'ਬੌਧਿਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੇਠ ਲੁਕਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਤ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ' Pessimism of intellect but optimism of will ਆਖਿਆ ਸੀ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ (ਜਨਮ 1950) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਲੇਖ ਸਕੂਲ ਆਂਵ ਓਰੀਐਂਟਲ ਐਂਡ ਐਫਰੀਕਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੰਦਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਕਿਆਮ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਡਰਬੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਜੋਤਮੇਲੇ ਵਿਚ 28 ਸਤੰਬਰ 1996 ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ 1995

ਦੂਜੀ ਛਾਪ 1998

Review articles on Jarhān

Jarhān: A Major Landmark

Gurinder Singh Mann

Columbia University

This book's pitch black jacket with its insert window that reproduces the painting "Urn and the Shadows" provides a striking introduction to the poetic imagination as it unfolds in eighty-four poems (a potent number in the Indian context). The visual representation parallels Amarjit Chandan's attempt to create a verbal urn (kumbh) whose function is to hold the experiential components out of which it is actually created (*kumbhe badha jalu rabe jalu binu kumbhu na boi*, Adi Granth, p. 469), against the background of an overpowering darkness that the poet feels obliged to salute (*namskar andbkar. . andbkar namskar*, p. 28).

By printing the word *Jarhān* in green ink on the jacket, Chandan is also making a statement about the life and vitality of his own personal roots, and this issues deserves our attention. A search for one's roots is usually born out of a crisis situation, and this is what happened in Chandan's case. He was uprooted in the 1970s from the Punjab, where he had emerged as an important poetic voice and a political activist with a Marxist orientation. In the following decade, Chandan landed in London, a culturally alien environment that was also one of the most vibrant centers of Western capitalism. These poems in many ways are milestones along the way in Chandan's search for his roots, and can be interpreted in the context of his personal history.

In the opening section, he introduces us to the darkness that pervades his mind and his efforts to find sustenance. In the second section, beginning with "*Man Bolī*" (The Mother-tongue), he successfully locates his roots in the cultural and spiritual context of the Punjab and celebrates the self-enlightenment that results. By way of conclusion, three poems representing his political views on Punjabi issues are appended.

The book begins with two poems in which Chandan attempts to reconstruct his family lineage (*vel*). The time collapses and Chandan meets his originator face to face: in some ways he feels that although continuing the tradition of creation, his urns of words are different from those of mud and clay of his ancestors, and his purpose for writing these poems is to situate himself and his literary predecessors within the paradigm of creation.

Chandan is aware of the problems that beset him in this enterprise. To express his experience in the thirty-five/ fifty-two letters of his language is undoubtedly hard (ਨਾ ਪੈਂਤੀ ਨਾ ਬਾਵਨ ਔਖਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂਦੀ/ਲੱਖ ਚਾਹਵਾਂ ਨਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ) *na paintee na bāvan akhari vich samāndi/ lakh chavan na dassi jandi*, p. 21). But his hopelessly idealistic political vision (p. 24), and the metaphysical despair of the drama of life (ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ/ਅਲ-ਅਲੀਮ ਮਹਾ ਖਿਲਾੜੀ/ਇਹ ਘਾਟੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾ ਕਦੇ ਰਚਾਉਂਦਾ *je oh bunda sarab giāita/ al-alim maha khilarhi/ eh ghate di kbed na kade rachaunda*, p. 26) are not helpful either.

Chandan's attempts to console himself in his present situation with thoughts that he is not alone and his rich store of memories can sustain him, seems like wishful thinking (p. 25).

The poems *Thames Kandhe* (At the banks of the Thames) and *Covent Garden London* portray the poet's sense of deep isolation in a relatively hostile landscape. His efforts to communicate with his female partner do not work. In addition to the basic linguistic barrier, there is a complete absence of any shared sense of significance. The foundational question for the poet in "the game of loss" is dismissed by his partner with "I do not know," (p. 32)—and perhaps do not care either.

Any attempts on the part of the poet to overcome these hurdles and establish an emotional communication with his European partner—even at the basic human level—are thwarted by the glaring blue lights of the signboards above and the hooting of the ships below, the two potent symbols of London's commerce. The poets' attempt to see himself in the image of God (*jiun sagal srishati sajanh vale boie*, p. 32) is lost in the noise of the magic show all around him.

Next we have a set of poems beginning with the *Nach* (Dance), where Chandan tries to fully capture the boredom and the inner erosion of his self, on daily, weekly, and annual cycles of time: *Saver* (Morning), *Dupaibar* (Noon), *Raat* (Night), (pp. 50-52); *Somvar Savere* (Monday Morning), *Shukarvar* ("Friday"), (pp. 48-49); and *13 November 1994*. The essence of all this is a complete dissolution of identity, and the anguish that becomes unbearable on his birthday (*benam vi jind nu pirh ke rakhia*, p. 53).

At this point, Chandan the poet reaches a new and higher level of realization. His identity has to be located in Punjabi culture. The culture he sucked from the breast of his mother, imbibed from the guidance of his father, and breathed from the Punjabi landscape. His mother-tongue is the only effective medium through which he can grasp experience. It is in Punjabi that he hears the flow of blood in the veins of his partner (*man boli vich/. . . uhde narbin vagde labu di dbarhkanh sunhdi*, p. 54), and, above all, it is Punjabi that connects him to his cultural and spiritual heritage (*man boli vich/ mirze hiran alakh jagavan/ man boli vich/ shabad guran de parian gavanh/ sabh kujh sirje binse man boli hi*, p. 54).

The poet and his mother-tongue thus come together to give shape to his experiences in an alien land. Chandan beautifully expresses the dreams that he landed with in London (*deson chal ke London utre/ jebin san tin khab/pabila khab si ghar da mittha/ duja ucchi jab/ tija khab si put dhian da fasia vich azab*, p. 87), the bitter reality of racism, and the response it elicits (*chhokarvada galan kadhada: paki kala kanjar/. . . paki to phir panki banh ke/ badle apanhe nem/ gurpal to gairi banhgei/ sarbjit to saim*, p. 87).

Having come to this realization, Chandan seems to make peace with himself. Even in London, he has successfully recreated a Punjabi landscape of the interior, and is willing to live happily with it. When walking besides the Thames, his inner eye sees only the Punjab, which he later expresses in Punjabi images and metaphors. Chandan celebrates the music of the language (*denh vadhaian/ sakhian aian/ pi ghar aia/ kbushian chhain*, p. 60); dotes on its spiritual heritage by echoing the words of the Sikh Gurus (*kavanhu su janam da kibrba nata/ bhed kade na paunha*, p. 65, *aan subhagi nindarhie matu sabu dekhian soi*, p. 103); and those of the Sufi saints (*ese na si lekh lakhaie/ hoia ki menu samajh na aie*, p. 61); recreates the Punjabi humor and rustic rhyme characteristic of Jallanh (*kot nachbatar gab ke men us uto latha/ us apanha sir*

meri chhati par rakha, p. 102); reproduces Punjabi generic forms ("*Pash da Marsia*," p. 75); and reminds us of special Punjabi symbols associated with waiting ("*Aunsian*," p. 69).

Chandan's language now expresses the core of his being as it bursts forth with all the energy of the Punjabi landscape (*nadi pabarbo utre/ na murh ke jai/ ub tan chhalan mardī val sagar dbai*, p. 85). The description is in direct contrast to the static images relating to the Thames, and limited attempts at conversations we find there. Suddenly there is light, and the earlier salutations to darkness change into a victory for life (*jai jivan jai jivan gaun*a*, p. 73). It is important to see that Chandan, in his zest for life, is willing to modify the tradition of sacrifice and militancy he has inherited from his Punjabi/Sikh culture.

In the recapturing of his cultural identity, one sees the heights to which Chandan's imagination can soar. *Pardesian da Geet* (Song of the Aliens, p. 84) will remain a masterpiece of its genre. I doubt if any Punjabi of my generation who lives overseas can listen to this song without a tear coming to his or her eyes. The rhythms and visual images of the Punjab reconstructed in this song are a deeply valued treasure of all for all of us who grew up there in the 1960s. The *parola* (a whitish clay) covered cornices may not exist any more, but this poetic recreation of the Punjabi landscape is a singular achievement on Chandan's part.

At the end of the book, Chandan appends three poems that, respectively, celebrate an early freedom fighter (*Baba Harnam Singh Tundilat . . .*), challenge the murderers of the Punjabi people (*Punjab de Kātlān nun*), and remember Sikh activists of the 1980s (*Uh Jo Hunde San*).

From my point of view, it is bit presumptuous for those of us living overseas to advise the inhabitants of South Asia as to what to do with their countries, and who to eulogize from contemporary history. This is, however, a very minor difference I have with the views of Chandan. The book reconstructs the struggle of an uprooted poet, and the eventual peace he makes with himself which results in a set of beautiful poems that blend an intellectual understanding of the agony of an immigrant (symbolised by the dark backdrop on the jacket of the book), and a deeply felt and alive understanding of the Punjabi cultural heritage (the green ink of the title).

The suffering that runs through these poems is powerfully expressed in the dance of a caged Peacock (*jungle vich pel pai sarian ne dekhi/ nale nachada riba, nale jburda riba*, p. 77). Chandan's painful dance within the cage of an alien land rises above his personal predicament, however, to capture the pain of a whole generation of Punjabis living overseas. They too are all part of this dance and need Chandan's poetic mind to render their own pain into a beautiful and rich cultural idiom. Is there any Punjabi far away from the land of his or her birth who will not identify with the experience at the heart of these poems and be pierced with Chandan's helpless cry about the predicament of the Punjabis living overseas (*saveran de bbulle hunb kithe javange/ jibrhe janhde si oh vi anjanb ho gai*, p. 94)?

In my view this book is a major landmark and will secure its author a definite place of honor in Punjabi literature. I foresee much more to come; the peace Chandan has attained bodes well. Chandan must continue his dance in a self-created cage – like all first generation immigrants – and I personally look forward to the opportunity to read more of his cathartic "grouses" (*jburna*) in the years ahead. ▪ [1996]

To the Roots through Verse

– Nirupama Dutt –

Indian Express. February 21, 1996

“When he was in his homeland, he tried to change the world and now away from his homeland he is trying to understand the world.” So says Amin Mughal in an introduction to Amarjit Chandan’s latest book of verse in Punjabi called *Jarbān* (Roots).

It is a tingling observation, for Chandan belongs to the special breed of revolutionary poets who were an offshoot of the Naxalite movement of the late 1960s. And it is applicable not just to Chandan, but a whole lot of them who wanted to change the world, but then realised that it is the world world which somehow changes one and not always for the worse.

Writers who are the reward of a very intense movement have to be born again, for movements must fade. The flaming red colour first pales to pink and then slowly loses colour and become crystal so that it can mingle with the blues, greens and even the lilac tones of life. The process is painful no doubt. It is something like the ghazal of the disenchanted lovers penned by Sudarshan Fākir: *Uss morh se sburu karein phir se yeh zindagi, Har shah jahan baseen thbi ham tum thbe ajnabi.*

But there is rarely a point of return and even the *ghazalgo* knows it well. Other paths have to be found for keeping faith even in one’s dreams. It is not just Chandan’s poetry that has changed. Even Pash the most fiery of them had said that an evil greater than police torture or capitalistic greed is the death of our dreams.

Dreams live still and appear more varied, deep and intense in the works of many of the poets who had the courage to be born again while retaining the best of their first coming.

So it is with Chandan in *Jarbān* which is dedicated to all those who inspired these poems. Chandan is not one of those populist poets who have a stream of *wahwahing* fans and perhaps he has chosen not to be so. For, the culture of this poet has been such that while writing about the masses, he addresses the aesthete. Arrogant yes, but not insensitive.

He is one of the originals who has probably given to both Punjabi poetry and prose something that had not been given before – an intellectual understanding and a wider vision which has formed its own subtle and, as the critic says, an austere diction.

Talk to Chandan and one can not miss his aesthetics even when in a one-room tenement in Chandigarh’s Sector 15. Just a straight low bed, a patch of *phulkari* on one wall, a cloth appliqué on the other and a curiously shaped ceramic tea pot on the mantelpiece.

And his books too with their very simple design but a simplicity born of much thought. So *Jarbān*’s has on its cover a picture of an earthen pot by a Spanish artist in monotone and the rest is all black, but for *Jarbān* written in green. It is to the earthen pot that he traces his roots not in the literal sense of caste and creed, but transcending them to talk of creation. And he

remains close to the earth but knows that even earth must be born again, for the humanity needs it after the ordeal by fire in the shape of a vessel.

Thus, Chandan moves in this book from one poem to another giving the reader something to think of or just a slight shift of the perspective as he sees in *Kāghaz* (the paper) the nests of hundreds of birds and the damp fluttering of leaves. Poets love their tools, but Chandan can express it for he approaches paper as he would a disrobed woman. One interesting trait in these poems is their expanse, they seem to start from the beginning – the very beginning which they say is a very good place to start and they reach out to infinity. And this too is the best that one can reach. In *Saaṛ* (musical instrument), Chandan traces the conception and then wishes freedom from all sound but that of weeping laughter and oblivion while embracing that which is dearest to him.

For those who do not know Chandan, one must tell that he is one of the finest poets of Punjabi living with his wife and two sons in London for the past many years. Yet his poems have always been around us and here's a welcome to Chandan's new book in his own **manglacharan**; *merian lakh salaman un ko jo bar dam bunde kade vi 'bunde see' nabi bunde...*

Mangat Rai Bhardwaj

.....
Amarjit Chandan's Jarhān and Beejak:
Quest for Meaningfulness

With the publication of Phailsufian ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ (essays and sketches, 1991), Jarhān. ਜੜਾਂ (poems, 1995) and Beejak ਬੀਜਕ (poems, 1996), Amarjit Chandan has, quite deservedly, attracted critical attention. But he has also baffled most of his readers. They feel that "there is something in him", but exactly what it is remains too elusive and abstract to express in words (unless you belong to a particular group of Punjabi critics who go on playing with words and technical and semi-technical phraseology but say nothing at all).

Most Punjabi readers and critics love to pigeonhole creative writers or stick labels such as "romantic", "progressive", "revolutionary" (in the Marxist sense), "experimentalist", "existentialist", "post-modern", and so on, and judge them by the "principles of literary criticism" they learnt in their graduate and postgraduate years. But the present-day Chandan won't fit into any of the existing pigeonholes, and no existing label will suit him. But still "there is something in him! "

Chandan appeared on the literary scene as a "Naxalite" poet in the late 1960s. The Naxalite movement, as is now well known, was an offshoot of the Indian Communist movement in politics and the "progressive" movement in literature. Having unquestioned faith in the 'science' of dialectical and historical materialism expounded by Marx and Engels and re-interpreted by Mao that the proletariat revolution was inevitable and could be brought only through the barrel of the gun, the impatient fiery youths broke ranks with the

older communists, some of whom were "progressive" writers as well. There was a spate of revolutionary poetry most of which was nothing more than declamatory slogan-mongering, condemnation of the "bourgeois" society and the "exploitation rampant in it", and painting a glorious picture of the post-revolutionary society.

When literature is nothing more than an item in the political agenda ("Fight through writing") and there are a large number of 'musts' (e.g., "Poetry must help the working class bring about the Revolution) and 'must nots' (e.g., "A poet must not be an introvert"), you cannot expect any other type of literary output. As was inevitable, the movement lacking popular support was ruthlessly crushed by the Indian state. Lives of many otherwise fine and promising young men were cut short by the police bullets. Fervent optimism and fiery enthusiasm soon gave way to the darkest despair and cynicism. Some of the leading poets of the movement are physically dead now. Some others have ceased to be productive. Chandan is the only one from that generation who is alive and well and also productive. But what sustains and invigorates his creativity is not the false hope and dream that "the red sun will rise again" (as many "progressive" writers with unshaken faith in the "science" of dialectical materialism and matchless capacity for self-deception still devoutly hope and believe and will, no doubt, take the hope with them into their coffins, even after what has happened in Russia, China, Vietnam and Eastern Europe), but his dauntless courage not only to face life as it is but also to "churn" it (*Jeevanmanthan* ਜੀਵਨਮੰਥਨ, in the mythical Pauranic sense) and to accept whatever comes out of it, the elixir as well as the venom. He never deceives himself with any romantic illusions and honestly and fearlessly says what he believes in. The trouble is that most of his readers have nothing but romantic illusions to live on, are hooked on to these illusions and, after reading Chandan, suffer terrible withdrawal symptoms like those whose opium dose has been taken away from them. The inevitable price he has to pay for being true to himself is being isolated and misunderstood (often deliberately). But he knows this only too well. He quoted two lines from Kabir as an epigram to one of his books

ਹਮ ਹੈ ਸਭ ਮਾਯ, ਸਭ ਹੈ ਹਮ ਮਾਯ
ਹਮ ਹੈ ਬਹੁਰਿ ਅਕੇਲਾ

I am in all, all are in me; (And) I am terribly lonely.

But if we look at his past work with the benefit of hindsight a question emerges – "Was there ever a time when he was not isolated and misunderstood?"

Chandan did write a number of prose pieces of hilarious and biting satire. But most of his essays and sketches are more serious in tone and content. Here, his ideas are never woolly (unless he deliberately makes them so to tease his reader into thinking). He knows what he wants to say and says it well, often with brutal directness, using short and mostly monoclausal and crisp sentences and words of everyday colloquial speech with surprising twists and turns to keep the reader's eyes glued to the page and, at the same time, to express ideas which jolt and shock many readers into thinking. He never preaches, nor does he ever try to persuade others to his own ways of thinking. He is not a philosopher or a religious preacher or a political propagandist and thus never aims at converting others. As a literary artist, he says what he has to say. He uses his own brain to lay down the tracks of his thought. Most of his readers, however, simply borrow their thinking from others in the form of social customs, religion, political ideology, folk wisdom, biases and prejudices, wishful and

romantic thinking, and, worst of all, outmoded and lifeless ideas buried in linguistic conventions and usage. Very often, he deliberately starts with the intention of shattering a dearly-held illusion or exploding a cherished myth such as the glorification of martyrdom or Sobha Singh's supposed greatness as a painter. But his greatest sin in the eyes of most older "comrades-in-arms" and "progressive" writers is that he has become a renegade and traitor to the cause of the "Revolution" which he passionately espoused in the past. What has happened is that when the older myths about Lenin, Stalin, Mao and the "People's Revolution" were shattered, and the truth came out, he accepted and faced the truth courageously and never tried to deceive himself that the reports were "capitalist lies" or took refuge behind the fond hope that "the red sun will rise again". But he is still passionately committed to social justice. And social justice is precisely what the communist regimes were, and are, denying to millions of human beings.

Chandan never explicitly invites the reader to agree with him, but, like a skilled boxer, he carefully selects in advance all the weak spots to hit and uses words and phrases like punches and jabs with unerring aim and deadly effect. This results in innumerable badly bruised egos and sensitivities. Unable to beat him at his own game, of which he is the undisputed heavy weight champion, many of them resort to personal abuse, sometimes in print. Chandan does not visibly react to this. Perhaps he secretly congratulates himself on his success. His prose and prose style is a novel phenomenon in Punjabi literature. Whether or not it wins him a permanent place in Punjabi literature is difficult to say at present, but we can be one hundred percent certain that it will not win him many personal friends, no *abhinandan granth* (felicitation volume) and none of the numerous awards currently being showered like confetti even on some fourth-rate Punjabi writers.

While Chandan the prose writer is there for everyone to see and understand (or misunderstand, often deliberately), Chandan the poet is more elusive. As far as his pre-1992 poetry is concerned, the reader can certainly feel that the poet and the prose writer are the same person, and that the prose is definitely better than the poetry. But when you read some post-1992 poems in *Jarhān ਜੜ੍ਹਾਂ* and the poems in Beejak bIjk you cannot be so sure. It is about these poems that most sensitive and unbiased readers feel that "something is there" but cannot express in words what that "something" is. Even in his early poetry of the "Naxalite" period, you find that he is always at pains to maintain his identity and not to blindly follow the beaten track. But he seems to be doing what he can do more effectively through prose (as he discovered later). Though his pre-1992 poetry, on the whole remains a poor relation to his prose, he wrote some extremely powerful poems like his ਉਹ ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ (Those who were), showing his capacity to convey an intense but fully restrained and controlled feeling and emotion, concentrated in brief phrases and evocative images. (This poem was published in 1994, but in spirit and style it clearly belongs to the earlier period). There is no doubt about the poetry of this period, as about his prose, what it "really means." Chandan could be accused of a thousand intellectual sins, but being unintentionally vague is not one of them.

But is it necessary for a piece of writing, particularly a poem, to always mean something concrete and paraphrasable? Most Punjabi readers will say "yes" and most eminent modern poets will say "no". (The same applies, in different ways and to varying degrees, to other arts like painting, sculpture, music, dance etc.). Great art does not "have a meaning"; it is

meaningful. The static verb is should not be applied to meaning in art. There is no such thing as invariably permanent "meaning". Meaning is not there; it happens or takes place in a certain spatio-temporal and socio-cultural context. This idea can be better expressed in Punjabi ਅਰਥ ਹੈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ. "Meaningfulness" is infinite potentiality, transcending all spatio-temporal limitations, to convey "meaning". To understand the importance of this distinction, we have to keep in mind Chandan's love for music and language, references to which appear again and again in his post-1992 poetry.

A sound does not become a musical note simply because of its frequency or overtones and harmonics (in terms of physics) but because of its relation to other notes in the octave. A good musician conceives a musical composition not in terms of its component notes but as an integrated whole having a certain effect. Of course, it is the notes which are the building blocks of a composition, but the place, duration and to some extent the frequency of an individual note (particularly in Indian music) is determined holistically by the composition. The whole and the parts determine each other. As the British physicist David Bohm would have said, it is the relation of wholeness and the implicate order inherent in it.

Any moderately competent musician can juggle with musical notes and assemble an acceptable tune. But to a musical genius, the composition comes as a vision, and it is the vision which possesses the musician and, as it were, uses him as a medium to select and combine the notes. Any good art teacher who can handle paint and brush competently can create a photo-realistic picture of anyone or anything. But photo-realism is not sufficient, or even necessary, in art. It is the greatness and universality of the vision transcending any individual's puny and ephemeral spatio-temporal existence, not the fidelity with which it "represents the reality" that makes a piece of art great. The god Shiva in the famous Nataraja bronze is not a realistic representation of life. But you can feel the eternal rhythmic dance of the dancer which seems to have momentarily frozen. It is precisely a vision or meaningfulness which Sobha Singh's art lacks, as Chandan also has rightly pointed out. Sobha Singh's portrait of Guru Nanak, for example, may be a photo-realistic likeness of Nanak's physical body (though we can never be sure). But we do not perceive in this portrait any of the intense spiritual glow we associate with this supreme saint-poet who wrote the indisputably the most sublime poetry in Punjabi. The same can be said of Nanak's verbal portraiture in Mohan Singh's 'made to order' long poem *Nankāyan*.

I am unable to say how visual a painter's or sculptor's vision or inspiration is, or how auditory a musician's vision or inspiration is. But a poet's or writer's vision or inspiration is largely linguistic. But words are always more complex than musical notes or brush strokes. They are meaningful in more complex ways. Everything a community has done with a word over centuries (or everything the word has done with them) becomes the accumulated meaning potential of the auditory and visual form of that particular word in the living lexicon of the community. This meaning potential is inevitably hazy and blurred like the face of the "woman" in the photograph. When words are used together, only a part of each word's meaning potential comes to life in the particular linguistic context. The greatness of a poet or writer or speaker as an artist depends on the greatness of the vision or meaning potential or meaningfulness of the words as used in the literary composition. The words ਲਾਲ, ਜੋਗੀ and ਫਰੋਲ are extremely common everyday words in Punjabi, and there is nothing particularly "poetic" about them in isolation. But an unknown poet at an unknown time used

them in ਨਹੀਂ ਲਭਣੇ ਲਾਲ ਗੁਆਚੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਫਰੋਲ ਜੋਗੀਆ and the result is some of the most intensely poignant lines in the language of a community with centuries-old tragic history. As long as this language and this community live, these words will go on haunting every sensitive reader or listener and conjuring up a vision (hazy and blurred like the face of the woman in the photograph), with infinite variations, of parents wailing over their sons lost in battles and the ineffectual other-worldly yogis trying to console the grief-stricken hearts. This is the vision they conjure up in my mind. Others may find a different "meaning" in them. This is why it is great poetry. It does not have a meaning; it is meaningful. This vision, though hazy, is unique to this combination of words. No other words and no other combination of words in any other form would be meaningful in this way. Not to speak of a translation into another language, even paraphrase within the same language will lose the intensity of the vision or meaningfulness. It is true to say that poetry consists of linguistic devices. But this assertion generally fails to take into account how and why words become meaningful and enable poets to use the linguistic devices.

Jarhān ਜੜ੍ਹਾਂ (1995) contains poems written over ten years from 1985 to 1995. It is with the post-1992 poems in that Chandan's unique quest for meaningfulness commences. The title of the book itself is symbolic. In the quest for meaningfulness, the first step is transcending ones spatio-temporal existence. This quest may assume different forms, but Chandan's starts from what is the least uncertain (not the most certain) – his own physical existence. To him, the existence comes before the essence but only in the epistemological sense, as a mere starting point for the quest. The goal is the discovery of the essence which, in the ontological sense, certainly precedes and survives any individual existence. Delving into the past, he resurrects his own seventeenth century ancestor Dhareja as an archetypal progenitor, the farmer offering his own seed as an oblation to Life and the potter shaping earthen vessels.

ਧਰੇਜਾ ਅਪਣੀ ਨਾਲ-ਦੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਗੁੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਅਪਣੇ ਨਸ਼ੇਈ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ।

ਅੱਜ ਧਰੇਜੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਤਰ ਹੈ।
ਉਹ ਅਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚ ਸਿਆਤ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।
ਧਰੇਜੇ ਨੇ ਬੀਅ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
ਅਸੰਖ ਮਹਿਕਦੇ ਚੰਨਣ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ।
ਹੁਣ ਧਰੇਜਾ ਸੁਹਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਹੁਣ ਉਸ ਜਗਤ-ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੋਹਵਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਭਾਂਡਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।
ਇਹ ਘੜਾ -
ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਏਗਾ
ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਮਹੀਵਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵੇਗਾ
ਟੁਣਕੇਗਾ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਤਪ-ਤਪ ਕੇ। (ਜੜ੍ਹਾਂ 14)

But this Dhareja is slightly ego-centric. He knows that God is the ultimate Creator and he himself is nothing more than a medium, an instrument the hand of Life or God. But this is just a shallow thinking, perhaps what he has heard from others, not something that springs out of the depths of his own soul. So he also goes on likening himself to Him, the Creator. In *ਬੀਜਕ* (1996), however, we find him engaged in penance like an Indian Rishi or sage.

ਕਕਰੀਲੀ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿਚ
ਧਰੇਜਾ ਨੰਗਾ ਖੜਾ ਤਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਡੋਰਡੋਰ
ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਹੈ
ਰੱਬ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸੁਣ ਲੈਣੀ ਹੈ।
ਉਹ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਦਾ ਹੈ - ਹਰ ਔਰਤ ਮਾਂ ਬਣੇ...
ਧਰੇਜੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣੀ
ਹੁਣੇ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼

ਉਹ ਖੜਾ ਅਪਣੀ ਔਡੀ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਅਪਣੇ ਖਿਆਲ ਦਾ ਕਲਾਵਾ ਭਰਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਹੈ

ਦਾਈ ਧਰੇਜੇ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਅਰਪਦੀ ਹੈ -
ਇਕ ਹੰਝੂ ਦਾਈ ਬੀਬੀ ਦੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ
ਤੇ ਇਕ ਹੰਝੂ ਗਿੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲੂ 'ਤੇ ਡਿਗਦਾ ਹੈ
ਪੁੱਤ ਪਿਉ ਦੇ ਸੀਨੇ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਉਸ ਦਮ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। (ਬੀਜਕ 5)

Self-realisation (ਆਤਮ ਗਿਆਨ) comes to him. Now every action of his, including procreation, is an offering of love and devotion to Him! The birth of his son does not make him mad with joy. He just offers two tears of gratitude to Him for doing him the supreme honour of making him His instrument. Henceforth, his ecstasy is a divine ecstasy when he gets in tune with the Infinite. His dance now becomes a part of the cosmic dance of the creation

ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੀ ਮਸ਼ਾਲ
ਧਰੇਜਾ ਨੱਚਦਾ

ਮਿੱਟੀ ਨੱਚਦੀ, ਰਾਹ ਨੱਚਦਾ, ਰੁੱਖ ਨੱਚਦਾ
ਧਰੇਜਾ ਨੱਚਦਾ

ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਭਰਦਾ, ਨਾਲੇ ਹੱਸਦਾ
ਧਰੇਜਾ ਨੱਚਦਾ

ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਪੁੱਤ ਨੱਚਦਾ (ਬੀਜਕ 7)

Procreation is invariably related to sexuality, and here, too, Chandan moves from the existence to the essence. Sexuality in his post-1992 poetry is not spiritual having the undesirable but necessary physical side, which ultimately has to be transcended. It is very carnal but without the slightest touch of sensuality. It is a part of life, and life is good and meant to be lived intensely. And living life intensely means living it physically as well as spiritually. This intensity of physical love may look superficially similar to Rajneesh's Oshoism ("from sex to superconsciousness"), but the comparison would be unjust. In

Chandan's poetry, physical love becomes intensely ecstatic not because it leads to the Oshostyle "superconsciousness" but because of the realisation that some higher force is using you for its own purpose – creation.

ਤੂੰ ਕੋਈ ਭਾਣਾ
ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜੋ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈਂ ਖਿਣ ਖਿਣ
ਜਿਕਣ ਟਿੱਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਠੰਢਕ
ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਪਿੰਡੇ ਰਚਦੀ
ਮਚਦੀ ਭਖ ਨੂੰ ਠਾਰ ਰਹੀ ਹੈ

...
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੁੱਖ ਦਾ ਖਿਆਲ ਅਨੋਖਾ
ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਆਇਆ

ਉਹ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਣ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਉਹ ਹੋਵਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਜੜ੍ਹਾਂ 43)

Now the poet becomes a ਬੀਜਕ. The word has many meanings in Punjabi, such as 'seed', 'semen', 'sower of the seed', '(male) procreator' etc. (Some commercial meanings like 'indigenous Indian ledger', 'invoice' etc. do not seem to be relevant here. ਬੀਜਕ is also the name of the collection of Kabir's poetry from which the lines quoted above have been taken). Dhareja, the ਬੀਜਕ, the eternal male procreator, is not purely corporeal. The intellectual and the spiritual soils also eagerly await his seed.

ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੈਤਰਨੀ ਬੰਦਿਆ
ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂੰਛਲ ਫੜ ਕੇ ਤਰ ਲੈ।
ਪਈ ਕੁਆਰੀ ਵੱਤਰ ਮਿੱਟੀ ਅੰਦਰ
ਗਿਰ ਜਾ ਬੀਜਕ ਬਣ ਕੇ, ਸੱਖਣ ਭਰ ਲੈ। (ਬੀਜਕ 60)

ਛੱਡ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ
ਭੁੱਲ ਜਾ
ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਂ ਵਸੀਅਤ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਾਂ
ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ
ਮਨ ਦੀ ਸੱਖਣ ਨੂੰ ਸੱਖਣ ਨਾ' ਭਰ ਲੈ
ਤੇ ਓਸਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਅ ਕੇਰਦੇ (ਬੀਜਕ 75)

Similarly, his female counterpart, the receiver of the seed, is primarily a mother. The coital act is not an end in itself, but simply a means. In the eternal recurring cycle of creation, not only the roles of consort and the mother but also of the father and the son are inextricably mixed. It is through the playing of these roles assigned by the higher unseen force that real or deliverance can be attained, when all the physical distinctions and relations fade away, when the actors are neither male nor female, nor mother, nor father, nor offspring; they simply are.

ਉਹ ਸੇਜ ਮਾਣਦਿਆਂ ਆਖਣ ਲੱਗੀ -
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਚਾਨਣ...
ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਲੈ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੀ -
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਜਨਣੀ
ਮੈਂ ਜਣਿਆ ਤੈਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਵਾਰੀ।

ਮਾਂ ਨੀ, ਦਸ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਰਾ ਕੌਣ ਪਿਤਾ ਹੈ?
 ਕੌਣ ਜਨਮ ਦੀ ਮਮਤਾ ਬੋਲੀ -
 ਪਤਾ ਨਹੀਂ।
 ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ ਆਪੇ ਪੁਤਰ, ਆਪ ਪਿਤਾ ਹੈਂ
 ਆਪ ਆਪੇ ਦਾ ਜਾਇਆ।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ
 ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ
 ਨਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਕਾਇਆ॥ (ਜੜ੍ਹਾਂ 33)

That state of ਮੁਕਤੀ or deliverance does not lie beyond this body in some other world; it is very much here and in this very life. It is the realisation permeating your inner being that an unknown someone is "playing" you. All your joys and all your sorrows are just His play.

ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ?
 ਹੋਣੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਅਣੋਖੀ
 ਕੌਣ ਅਵਾਣਾ ਖੇਲੇ ਹੈ ਨਿਤ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ?
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਿਗਦਾ
 ਉਹ ਡਿਗਦਾ ਹੈ
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਰਦਾ
 ਉਹ ਹਰਦਾ ਹੈ
 ਜੇ ਹਰਨਾ ਮੇਰੀ ਹੈ ਹੋਣੀ
 ਤਾਂ ਹਰਨਾ ਉਸਦੀ ਕਿਉਂ ਹੋਣੀ?
 ਅਨੰਤ ਸਜਾ ਇਹ ਮੈਂ ਨਈਂ ਓਹੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਜੜ੍ਹਾਂ 26)

Thus the poet is able to fill his physical life with meaningfulness. But there is an intellectual dimension to life as well, the more abstract domain of ideas and thought. But a clear boundary line between the physical and the intellectual is difficult to draw. Here, Chandan is on a less firm ground. His search for the roots of his own self and thought takes him to the eternal sound nfd which manifests itself though music and language. Written symbols representing the sounds and words of language also make their appearance. It is true that "singing is thinking through notes"

ਰਾਗੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ
 ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਗਾਉਣਾ ਹੈ
 ਸੁਰ ਵਿਚ ਫੁਹਣਾ ਹੀ ਗਾਉਣਾ ਹੈ
 ਸੁਰ ਵਿਚ ਚੱਖਣਾ ਹੀ ਗਾਉਣਾ ਹੈ (ਬੀਜਕ 20)

And one's native language, ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅੰਦਰ ਬੰਦਾ ਅਪਣਾ ਮੂਲ ਸੰਵਾਪੇ (ਬੀਜਕ 52)

The sounds of the mother tongue are music and it is through the words of your mother tongue that you see your cultural past which resides in you as a living present.

ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅੰਦਰ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪੇ (ਬੀਜਕ 51)

But nowhere do we find in Chandan any poem about language that comes even close

to Neruda's poem **Word**. There are hints that Chandan feels uneasy with the "bondage of words" and would like to throw it off.

ਸ਼ੌਰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਸੁਣਨ ਨ ਦੇਂਦਾ
ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਹਰਫ਼ਾਂ ਦਾ ਕੱਜਣ ਮੈਂ ਸੁਟ ਉਤਾਰਾਂ
ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ
ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਥਾਂ
ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ (ਜੜ੍ਹਾਂ 21)

This seems to be at odds with his treatment of physical love. He never desires to run away from his physical self, which is the body, to attain a state of "body-less love". Why he desires to run away from his intellectual body, his mother tongue, to a "wordless state" is puzzling. Perhaps further and more intense meditation on the Word may resolve the apparent contradiction (as the philosopher Wittgenstein did).

I have knowingly used the word "meditation" in the paragraph above. Most of Chandan's post-1992 poems are short meditations. The finest of these meditations is ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ in *Jarhān ਜੜ੍ਹਾਂ*. All the afore-mentioned elements of Chandan's poetry are synthesized into one organic musical whole of profound depth and sublimity. I must admit here that no description from my pen (even in Punjabi, let alone in English) can do justice to the poem, and the only way to feel its music and its profundity is to read it aloud, slowly, and let its words and evocative images permeate deep into your soul. Such inspired meditative grandeur has been despairingly and disapprovingly described as "mysticism" or "spiritualism" by some critics still committed to the old materialistic "progressivism", without understanding Chandan or the meaning of these terms. But no existing labels would do justice to the uniqueness of such poems. I wish such sustained meditative and creative occasions came more often in Chandan's life.

Chandan holds a unique place in modern Punjabi poetry. He is now in the 51st year of his life, but the mature phase of his poetic career has just started. So far, he has produced only a handful of poems whose vision and music can make a sensitive and discerning reader hold his or her breath in awe and admiration. But I am sure that we can expect more such poems in the near future. ■

* *Beejak*. Navyug, New Delhi. 1996. ISBN: 81-7599-005-8

[1997-2005] Unpublished

Mangat Rai Bharwaj did PhD in Linguistics dealing with Punjabi from Manchester University in 1987 and has authored books on Punjabi grammar and teaching

Satya P Gautam

Reading Amarjit Chandan's Poetry as Philosophy

Amarjit Chandan's poetry can be read as an articulation – as a phenomenology of exile – a continuous and constant concern with the experiential realm of reflections – reflections on situating one's locations, and transitions from those locations – of sojourns and movements – of journeys in the realm of imaginary consciousness – journeys through which one moves from one perspective to another – attempting to see things through.

The spatio-geographical movement or relocation which Chandan chose, offered him a new environment, a new experiential realm. In this new environment, Chandan's relation with his linguistic-cultural heritage no longer remained the same which he had lived in his intense feelings of being an outsider, an exile (a state of alienation) while living in his native land – the land of his ancestors.

The dialect which we speak, the words which we hear in our waking moments, the words which help us identify and differentiate the content of our sensory experiences, the words by which we classify and categorise the world as given/presented to us in its primordially, the words with which we think and live – these words were living in Chandan's memory and imagination but absent/missing in his everyday life in his new environment. The discomfort – an unease – of this strange vanishing of one's language – a silence in which he had to live – the suffering of not being able to hear or/and speak his language as he could, before migrating to UK – made Chandan relate with his language in a novel way – living with his language in memory and imagination – through memory and imagination. His dialect, his speech, his mother tongue – which had vanished from the practical affairs of his daily existence – was now always with him in his memory and imagination, all the time.

Chandan's poetry is an expression of his quest and struggle to articulate the silence which he experienced in his second exile. Wordlessness – a wordless silence – is an experience – a feeling – (which) can sensitise us towards two aspects of our embeddedness in language.

The first kind of wordlessness we feel in and through language, despite language – we feel it because we are creatures and creators of language. The words are with us, around us, surrounding us, words connected/linked/related with one another in their significative/signifying relationships, connected so intricately/mysteriously, entangled with one another in a seemingly convoluted manner – that we find ourselves helpless – incapable of articulating our experiences – we have to struggle to communicate the sense that we make of the world, of our life – we find it difficult to share with others what we find full of meaning or /and value for us. Despite the words, we find ourselves speechless, wordless. Silence engulfs us. We suddenly find ourselves wordless. We have to find ways of recovering our language, reinventing it, rediscovering it.

The intensity of the experience of the second kind of wordlessness is radically different from the first kind of wordlessness. Though it is rooted in, and related to our experience and acknowledgement of the limits of language which we experience through first kind of

wordlessness mentioned above, it dawns on us only in our endeavour to go beyond language, transcend the language in which we remain immersed while living our everyday life routine activities and experiences. This engagement with the limits of language – looking beyond the beginning and the end – searching the sources of the synch/connections between words, meanings and the world – brings us to an encounter with the infinite, the unbounded, the limitless, the mysterious – where the ultimate is present with us, before us, but in its silence, and in our silence – here we are with silence, in silence, witnessing a silent dialogue between sense and senselessness, between life and death, between value and worthlessness, between hope and despair.

Having experienced this silence, we return to language, in language. Having seen the richness and poverty of the constitutive relationship between language, our lived experiences of the world - and the world – which is presented to us in and through language – always remains beyond language. We keep on making efforts to capture this elusive, but not illusory, world.

Poetry helps us in our struggle to capture the wonders and mysteries of this elusive world, and makes us hope that our struggle is not futile. In this struggle, our relation with our first language is primordial and unique, constitutive and foundational. Perhaps, we need some aloofness and distance (perhaps sometimes by quirk of chance, but sometimes by choice and cultivation) from the state of immersion in our language to appreciate the richness of this relationship at a reflective level. This reflective stance has found an articulation either through poetry or through philosophy. But the best moment is the moment when poetry and philosophy become one. This unity is the achievement of Chandan's poetry. ●

– March 2009

Satya P Gautam, Professor of Philosophy, is Vice-Chancellor of Mahatma Jyotiba Phule Rohilkhand University Bareilly, India.